Vijf jaar Gorbatsjov

Een veiliger wereld?

Studium Generale reeks 9003

Vijf jaar Gorbatsjov

Een veiliger wereld?

Verslag van de lezingen gehouden in het kader van de universitaire vredesdagen aan de Rijksuniversiteit Utrecht van 22 februari tot en met 29 maart 1990.

Samenstelling: René Kip

Uitgave: Bureau Studium Generale
Rijksuniversiteit Utrecht
Heidelberglaan 8, 3584 CS Utrecht

Studium Generale reeks 9003.

Uitgave van het Bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit Utrecht, december 1990

Overname van één of meer artikel(en) of gedeelte(n) daaruit is slechts toegestaan na verkregen toestemming van het Bureau Studium Generale en de betreffende auteur(s)

Samenstelling, verwerking van het materiaal en lay-out: René Kip en Tom Spronk

Tekening omslag: Frits Müller

Ontwerp omslag: Frans Janssen

Druk: O.M.I. - Grafisch Bedrijf RUU

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Vijf

Vijf jaar Gorbatsjov : een veiliger wereld? : verslag van de lezingen, gehouden in het kader van de universitaire vredesdagen aan de Rijksuniversiteit Utrecht van 22 februari tot en met 29 maart 1990 / samenst.: René Kip. - Utrecht : Bureau Studium Generale, Rijksuniversiteit Utrecht. - (Studium Generale reeks, ISSN 0923-6767; 9003)
ISBN 90-72145-16-X
SISO 339 UDC 327 (47+57:4) "19"
Trefw.: Sovjet-Unie ; politieke geschiedenis ; 20e eeuw ; opstellen / vrede en veiligheid ; opstellen.

Inhoudsopgave

	pag.
Voorwoord *René Kip m.m.v. mr. Tom Spronk*	9
Vijf jaar Gorbatsjov: een terugblik. *prof. dr. Z.R. Dittrich*	11
God's Playground from the Inside. *K. Bogucka-Krenz*	23
De ontwikkelingen in de Sovjet-Unie en de stabiliteit in Europa. *dr. R. de Wijk*	33
De Sovjet-Unie als veelvolkenstaat: een kruitvat? *dr. A.P. van Goudoever*	47
De buitenlandse politiek van het Westen ten aanzien van Oost-Europa. *mr. M. van Traa*	51
Personalia van de sprekers	61

Universitaire vredesdagen

Sedert 1981 worden jaarlijks op of omstreeks 1 maart aan verschillende universiteiten in Nederland en België universitaire vredesdagen georganiseerd, d.w.z. dagen waarop activiteiten plaatsvinden rond de problematiek van oorlog, vrede en veiligheid. Het initiatief tot het houden van de universitaire vredesdagen werd in het midden van de jaren zeventig genomen door de Nobelprijswinnaars McBride, De Duve, Prigogine en Kastler met het oogmerk de discussie over de genoemde onderwerpen tussen academici nieuw leven in te blazen. De datum 1 maart werd gekozen omdat op die dag in Japan de slachtoffers van Hiroshima en Nagasaki worden herdacht, alsmede omdat op 1 maart 1954 de Japanse vissersboot 'Lucky Dragon' getroffen werd door de fall-out van een waterstofbomexplosie die op een Bikini-atol plaatsvond.

Het programma "Vijf jaar Gorbatsjov" vond plaats in het kader van de Universitaire Vredesdagen. In 1990 werden er tevens universitaire vredesdagen georganiseerd aan de universiteiten van Groningen, Eindhoven, Enschede en Nijmegen.

Voorwoord

René Kip en Tom Spronk

Toen in het vroege najaar van 1989 begonnen werd met de voorbereidingen voor de in het voorjaar van 1990 te houden Studium Generale-cyclus "Vijf jaar Gorbatsjov" kon niet vermoed worden dat die voorbereidingen en de cyclus zelf samen zouden vallen met de grote veranderingen in Midden-Europa en de Sovjet-Unie. De val van de Berlijnse muur, de fluwelen revoluties, de teloorgang van het machtsmonopolie van de communistische partij: het wordt al banaal om deze veranderingen als 'historisch' te kenschetsen.

Eén van de centrale vragen die in het programma aan de orde gesteld werd is: wat betekenen de ontwikkelingen in Midden-Europa en de Sovjet-Unie nu precies voor onze veiligheid?
Enerzijds kan men stellen dat het verdwijnen van het bi-polaire wereldbeeld ons subjektieve gevoel van veiligheid misschien heeft versterkt. De kans op een konflikt tussen de supermachten is immers kleiner geworden. Anderzijds kan men zich ook afvragen of de wereld er -objektief gezien- wel veiliger op geworden is. Gevoelens van verwarring en onzekerheid over de economische ontwikkelingen in Midden-Europa en de Sovjet-Unie, de democratiseringsprocessen en de nationaliteitenproblematiek (met name in de Sovjet-Unie) overheersen. De gevolgen van de door Gorbatsjov in gang gezette ontwikkelingen zijn door het gros van de intellectuelen in West-Europa waarschijnlijk onderschat en vermoedelijk zijn er ook nu maar weinigen die (denken te) weten waar de huidige situatie toe zal leiden.

In deze lezingencyclus werd door een aantal deskundigen ingegaan op de ontwikkelingen in Midden-Europa en de Sovjet-Unie. Zo kwamen onder meer aan de orde de betekenis van Gorbatsjov als politiek leider/hervormer (Dittrich), de situatie in Polen (Krenz), de gevolgen van de ontwikkelingen voor de stabiliteit in Europa (De Wijk), de

nationaliteitenproblematiek in met name de Sovjet-Unie (Van Goudoever) en de rol van het Westen (Van Traa).
De lezer wordt er op gewezen dat tussen het moment van de voordracht en de publicatie ervan een aanzienlijke tijd verstreken is. De teksten kunnen dan ook op sommige punten hun actualiteitswaarde hebben verloren. Dat wil echter niet zeggen dat zij daarmee ook elke betekenis verloren hebben.
De lezing van drs. A.W.M. Gerrits (Oost-Europa Instituut UvA en Polemologisch Instituut Groningen), welke ook tot de cyclus behoorde, kan door omstandigheden niet gepubliceerd worden. De geïnteresseerde lezer wordt voor de geactualiseerde tekst van de lezing verwezen naar het septembernummer (1990) van de Internationale Spectator. Voorts willen wij de lezer er op wijzen dat de teksten van de lezingen van Dittrich en Van Goudoever tevens gepubliceerd zijn in het Reformatorisch Dagblad (10-3-1990), respektievelijk in de Gelderlander (17-3-1990) en het Utrechts Nieuwsblad (19-3-1990).

Tenslotte willen wij op deze plaats onze dank uitspreken aan allen die een bijdrage hebben geleverd aan het programma en aan de samenstelling van de bundel.

Vijf jaar Gorbatsjov: een terugblik.

prof. dr. Z.R. Dittrich

In zijn boeiende boek "The Fate of the Revolution" schildert Walter Laqueur de verwarring onder de gerenommeerde westerse Rusland-deskundigen na de wervelstorm van de Oktober-revolutie. Zij waren grootgebracht met Dostojewski, met de Russisch-orthodoxe godgeleerdheid en mystiek, met de boerenfolklore, en verkeerden meestal in de adellijke kringen. Nu werden zij plotseling geconfronteerd met Marx en Lenin. De taal bleef weliswaar dezelfde, al veranderde de spelling, doch voor de rest was het een overgang van China naar Brazilië.

Ik behoor uiteraard tot de latere generatie van Sovjet-onderzoekers, die opgegroeid waren in het Stalin-tijdperk, met de cryptogame communicatie van een gesloten totalitaire partijcultuur, waarvan de eigenaardige omgangsvormen en spelregels juist datgene versluierden wat je zo graag te weten wilde komen.

Behalve grondig vertrouwd zijn met het geloof der kameraden, moest men op allerlei details letten. Dat een politieke topfiguur bij een feestelijke gelegenheid een paar plaatsen verder van de beminde leider afstond, getuigde van zijn eclips. Als hij er ontbrak moest men het ergste vrezen. De ongelooflijk saaie kranten dienden aandachtig geboekstaafd te worden om er een paar woordjes in te vinden die een belangrijke koerswijziging zouden aangeven.

Rode draad

Dat is nu voltooid verleden tijd. De Sovjet-pers is leesbaar en soms boeiend geworden, maar je kunt er amper op aan. De façade van eensgezindheid is afgebrokkeld, men moet zijn weg door een verscheidenheid van uitspraken en meningen zoeken. Het oude is nog niet helemaal weg, maar wordt dusdanig door het nieuwe overwoekerd, dat we, net als onze voorgangers van rond 1917, nu en dan verward naar lucht happen.

Om misverstand te voorkomen, haast ik mij hier een paar relativeringen aan te brengen. De verwarring waarvan sprake is, begint pas met maart 1985, de era-Gorbatsjov; voor de tijd daarvoor blijven de oude onderzoekmethodes en -technieken van kracht. En ten tweede: de onderzoekers die niet eenzijdig ideologisch de Sovjet-werkelijkheid benaderden en interpreteerden, maar terdege beseften dat zij een integraal onderdeel bleef uitmaken van het Russische verleden, van de Russische geschiedenis, hebben het voordeel, dat zij het verschijnsel-Gorbatsjov en datgene wat zich onder zijn leiderschap afspeelt, kunnen plaatsen in de continuïteit van de historische ontwikkeling sinds het tijdstip rond 1500, toen Rusland-Moskovië zijn relatie tot het Westen als een ontwikkelingsachterstand was gaan ervaren.
Sedertdien kan men namelijk het *dognat i peregnat* -inhalen en voorbijstreven; mijns inziens juister: inhalen en weer achteropraken- als een rode draad door de eeuwen heen blijven volgen en men kan voor de tegenwoordige crisis interessante vergelijkingsmogelijkheden en analogieën uit het verleden halen.

Een witte raaf

Het ligt niet in mijn bedoeling om in deze terugblik een chronologisch overzicht te geven van *faits et gestes* van vijf jaar Gorbatsjov-regime. Liever sta ik stil bij de problemen die de historicus van nu en later ervaart bij het aanschouwen van de huidige dynamische, verwarrende en hier en daar markant tegenstrijdige situatie rond de persoonlijkheid van de Sovjet-leider, diens bedoelingen en daden.
Hoe het tijdvak van 1985 tot heden dient te worden aangeduid en geëtiketteerd, is klaarblijkelijk aan de latere geschiedschrijving voorbehouden. Op het moment bestaat er een ruime keuze van mogelijkheden, variërend van de groeipijnen van een nieuw, beter, democratisch bestel dat de Sovjet-Unie dichter bij het Westen zal brengen, tot een Tijd van Troebelen, uitmondend in verval, chaos en later weer in een despotie. Navenant ook de waardering van Gorbatsjov - een geniale maatschappijvernieuwer dan wel een tragische tovenaarsleerling, bezwijkend onder de destructieve krachten die hij had losgemaakt.
Men mag zich vrolijk maken over de geschiedenis als een achterwaarts gerichte profetie, over het feit dat het succes de beoordeling, de waardering van historische verschijningen en verschijnselen bepaalt, maar het staat toch onomstotelijk vast dat het voor het geschiedbeeld enorm

veel uitmaakt of iemand zich in het zadel weet te houden en althans enkele van zijn voornemens weet te verwezenlijken. Om een voorbeeld uit Ruslands verleden te noemen: Boris Godoenov en Peter de Grote, dat is ongeveer het verschil.
Toegegeven, enkele andere problemen liggen nu al stukken gemakkelijker. Hoe uniek is de man die de perestrojka en de glasnost in zijn vaandel geschreven heeft en die door zijn verrassende initiatieven de wereld telkens weer doet opkijken? Met name in het Westen, waar het optreden van de stoutmoedige vernieuwer met wassende sympathie en veelal met onverholen bewondering wordt gadegeslagen, is de indruk vrij algemeen dat het hier om een hoogst zeldzame persoonlijkheid gaat, een witte raaf als het ware onder de rode machthebbers. Terugdenkend aan de decennia van de Koude Oorlog en hopeloos verstarde tegenstellingen, ziet men in hem een waar wonder.

Chroesjtjov

Hoe begrijpelijk dit ook is, toch doen wij er goed aan niet in persoonsverheerlijking te vervallen, en met alle respect voor 's mans originaliteit naar vergelijkbare figuren in het heden en verleden om te zien. Figuren die een in malaise en stagnatie geraakte samenleving trachten te revitaliseren door het ontplooien van initiatieven op staatkundig en economisch gebied en door het vrijmaken van de geest uit de kluisters van serviliteit en benepen censuur.
In de bundel "Gorbatsjov en Stalins erfenis" heeft A.P. van Goudoever een voortreffelijke vergelijking gemaakt tussen Gorbatsjov en diens voorloper Chroesjtsjov, waarin overeenkomsten en verschillen tussen beide Sovjet-leiders haarscherp worden aangegeven. Men zal nu -want ook dit stuk is inmiddels wat gedateerd geworden- het een en ander nog sterker kunnen benadrukken, maar in wezen blijft zijn betoog overeind. Welnu, men kan overeenkomsten vaststellen in de scherp kritische opstelling ten aanzien van de vigerende toestanden, in de analyse van gebreken en het nastreven van ambitieuze doelstellingen, men merkt bij beiden een populistische aanpak, een hectiek met name in de internationale relaties, een niet erg consequente *Vergangenheitsbewältigung*, veelvuldige persoonlijke mutaties onder de topmedewerkers, een neiging tot experimenteren en het aanzwengelen van liberaliserings- en democratiseringsprocessen, teneinde de medewerking van de bevolking en in het bijzonder van de intelligentsia voor de beoogde hervormingen te verkrijgen. Veel van wat zoëven werd opgesomd, zou

ook kunnen opgaan voor de kortstondige tussenpaus Andropov, als deze meer tijd had gehad om zich als politiek leider te profileren.

Onstuimige hervormer

Mutatis mutandis geldt dit ook voor de gefrustreerde hervormer in Tsjechoslowakije, Dubćek, met wie Gorbatsjov in de media al vaker was vergeleken; u herinnert zich wellicht de Tsjechische grap: "*Wat is het verschil tussen Dubcek en Gorbatsjov? - Er is geen verschil, alleen, Gorbatsjov weet het nog niet*". Inmiddels trouwens ook al door de ontwikkeling achterhaald.
Uit de partijleiders die in de laatste tijd in diverse communistische en post-communistische landen zijn opgedoken, zou men een hele lijst van potentiële comparanten kunnen opstellen, ware het niet dat de meesten hunner gedoemd zijn als eendagsvliegen weer gauw in vergetelheid te geraken.
In elk geval doet zich hier een belangwekkend probleem voor, namelijk het fenomeen van een onstuimige hervormer, die in de landen van het zogenaamde reële socialisme plotseling aan de partijtop opduikt. Men kan in het geval van Gorbatsjov -en hetzelfde geldt ook van de anderen- bezwaarlijk aannemen dat het hier om *liberals in disguise* gaat, die na een lange mars door de partijhiërarchie eindelijk de kans krijgen hun langgekoesterde plannen te gaan verwezenlijken. Immers, in een gesloten politiek systeem als het communistische, met een alom aanwezige ideologische controle en wijdvertakt apparaat van kaderselectie, bewaking en bespionering, zou men eerder of later, naar mijn bescheiden inschatting, al in zeer vroeg stadium door de mand vallen.

Absurditeit

De verklaring dient dus elders te worden gezocht. Ten eerste in het gegeven dat het communistische stelsel in politiek, sociaal en economisch opzicht een door en door kunstmatige machinerie is, die alleen met veel dwang en geweld op gang wordt gehouden en die om de haverklap ergens vastloopt. Laat ik meteen eraan toevoegen dat ook onze pluralistische democratie plus ondernemingsgewijze produktie plus sociale markteconomie, niet bepaald ideaal functioneert; we kennen genoegzaam spanningen en crises, maar onze maatschappij weet zich telkens weer, ten dele spontaan, ten dele bijgestuurd door de overheid, te herstellen, te regenereren.

In het communisme is dit regeneratievermogen, if any, overwoekerd door niet-, respectievelijk contra-produktieve apparaten en werkzaamheden, de bureaucratie, repressieorganen en een te omvangrijke krijgsmacht. Een intelligente partijfunctionaris die een verantwoordelijke post heeft en uit dien hoofde ook de nodige vertrouwelijke informatie krijgt, zal op den duur bepaaldelijk op de hoogte komen van kolossale structurele gebreken waarmee de samenleving van het reële socialisme is behept.
Of hij een naïef gelovige communist is, zoals Chroesjtsjov eens was, dan wel een verlichte technocraat als Gorbatsjov, hij zal er niet omheen kunnen uit die schier permanente crisistoestand zijn conclusies te trekken. Pas in de laatste tijd is het ons duidelijk geworden hoe acuut catastrofaal de situatie in de Sovjet-Unie moest zijn geweest toen Gorbatsjov in maart 1985 de leiding overnam.
Het tweede argument sluit bij het eerste aan. Nergens is de spanning tussen de utopie, het ideale beeld dat men van zichzelf heeft en aan de buitenwacht voorhoudt, en de grauwe dagelijkse werkelijkheid zo enorm, zo ondraaglijk groot als in het communistische systeem.
Het mechanisme van een ideologische zelfbegoocheling, dat bij de eerste generaties communisten nog soelaas kon brengen, werkt nu niet meer. Het besef dat men steeds meer bij het Westen achterblijft, door het toegenomen toeristenverkeer alleen maar versterkt, dwingt tot een bezinning op eigen tekortkomingen en werkt aldus het reformisme in de hand.
Het is dus, samenvattend gesteld, de absurditeit van het stelsel die juist onder de insiders, in zoverre zij niet cynisch, vadsig of machtbezeten zijn, de oppositie ertegen aanwakkert en zijn eigen grafdelvers doet verrijzen.

Overvoorzichtig

Doch terug naar Gorbatsjov. Begin jaren tachtig -hij was het jongste lid van het Politburo- werd de Sovjet-Unie getroffen door een combinatie van economische crisis en wat Paul Kennedy een *imperial overreach* noemt. Terwijl de produktie stagneerde en de energieprijzen - het exportartikel bij uitstek- dramatisch kelderden, had de Sovjet-Unie zich, in haar streven om een volle gelijkwaardigheid als globale supermacht te bereiken, in een bewapeningswedloop gestort die elke rationaliteit voorbijstreefde.

De oorlog in Afghanistan en de crisis in Polen, waar niet de partij maar het leger de leiding overnam, onderstreepten voor de Sovjet-Unie de noodzaak van een koersverandering, evenals -intern- de pijnlijke schandalen en corruptieaffaires van de nomenklatoera. Na de dood van Breznjev in november 1982 volgde evenwel een interregnum van Andropov en Tsjernenko, dat op een uitstel van broodnodige maatregelen en dus verdere verergering van de toestand neerkwam.
De verkiezing van Gorbatsjov tot partijleider (in maart 1985) betekende hier nog geen keerpunt. Immers, zoals in de Sovjet-Unie gebruikelijk is, moest hij eerst zijn leiderschap zien te consolideren door noodwendige persoonlijke mutaties in de top-oligarchie, aleer aan een nieuw beleid kon worden gedacht. Het vervangen, respectievelijk vernieuwen van een toch al bejaarde Politburo(-cratie) geschiedde redelijk snel. Toch duurde het nog een paar jaar voordat Gromyko, Koenajev, Sjtsjerbitski e.a. het veld ruimden. Wat Gorbatsjov te doen stond lag voor de hand en kwam op hetzelfde neer als wat andere communistische leiders (hervormers) al vóór hem doorhadden, namelijk hervormingen teneinde de produktie en consumptie op te krikken (weldra als perestrojka -ombouw- gepropageerd), meer vrijheid en medezeggenschap in het openbare leven (de glasnost) en een internationale ontspanning, ook al om de loodzware defensielasten te verlichten. Terugblikkend valt het op, hoe bescheiden, overvoorzichtig quasi-ouderwets in den beginne deze doelstellingen nog geformuleerd werden.

Zinkende schip van de partij

Allicht was hier sprake van tactiek. Men wilde niet te snel en niet te veel overhoop halen, doch naar mijn overtuiging besefte Gorbatsjov indertijd zelfs bij benadering niet waar hij aan ging beginnen, wat allemaal de consequenties van zijn regeringsdaden zouden zijn. Zo dacht hij in puncto economie aanvankelijk vooral aan een face-lift, verbetering van de efficiency, met disciplinaire maatregelen tegen het drinken, stelen en lanterfanten. Pas na het 27e partijcongres van maart '86 breekt dan het besef door dat een grondige herstructurering van het gehele economische en sociale bestel nodig is om uit de impasse te geraken. In zijn boek "Perestrojka", medio '87 geschreven, heeft Gorbatsjov de perestrojka dan al tot een omwenteling gepromoveerd, die de hopeloos verbureaucratiseerde en centralistische planeconomie

door een beter functionerend en meer consumentvriendelijk stelsel zou vervangen.
Hetzelfde kan ook van de glasnost worden gezegd. Aanvankelijk deed Gorbatsjov zijn best om de openbaarheid binnen de smalle marges van een constructieve, dat wil zeggen regime-bevestigende kritiek te houden. De intelligentsia rook echter haar kans, en gesteund door een publiek dat eindelijk het lang opgekropte ongenoegen wilde ventileren, brak zij door de barrières heen. Evenals Chroesjtsjov zag ook Gorbatsjov zich genoodzaakt om ter wille van de beoogde hervormingen bondgenoten onder de denkers en liberalen te zoeken en gaf hij aan hun aandrang toe. De rehabilitaties werden hervat (1987) en overtroffen die uit de Chroesjtsjov-era; verboden auteurs kwamen in de publiciteit; de dissidenten, Sacharov voorop, kregen het woord. Voor de merkwaardige, ten dele vrijgemaakte verkiezingen in de plaatselijke Sovjets (1987) en vervolgens voor de als een parlement omgefunctioneerde Opperste Sovjet (april 1989) gaat zich een pluraliteit van meningen en organisaties aftekenen, die op den duur het partijmonopolie van de CPSU tot een anachronisme maakt.

Toenadering Oost-West

Met veel van wat bij dit emancipatieproces is losgekomen had Gorbatsjov aanvankelijk niet gerekend. Door de opkomst van interetnische tegenstellingen en conflicten is hij klaarblijkelijk verrast, getuige de inconsequente en aarzelende houding van de autoriteiten in zaken als de kwestie Nagorny Karabach. In elk geval onderschat werd het separatisme in de deelrepublieken en het groot-Russische ressentiment ertegen, dat in de behoudende communistische kringen zowel als in de rechts-reactionaire bewegingen, als de monarchistische Tsjernosolnentsy van Vasiljev zijn uitlaatklep vindt. Het schrappen van artikel 6 van de grondwet, dat nu onafwendbaar lijkt, lag beslist niet in Gorbatsjovs bedoelingen, doch uiterlijk sinds de Oosteuropese omwentelingen van het najaar 1989 ziet het er naar uit dat hij bezig is het zinkende schip van de uitzichtloos verdeelde en gedemoraliseerde partij te verlaten (zie de nieuwe presidentiële functie). Wie had dat in 1988 voor denkbaar gehouden?

Voor de westerse beschouwer zijn uiteraard de buitenlandse politiek, de ontwapenings- en defensie-aangelegenheden van het regime-Gorbatsjov, verreweg het meest interessante onderdeel van zijn beleid.

Opzienbarende initiatieven, drukke reisdiplomatie en vooral een uitstekend publicitair en mediamiek optreden, variërend van de dramatische summits met Amerikaanse presidenten tot de Perestrojka-bestsellers, maakten de Sovjet-leider in de westerse wereld tot een daverend populaire persoonlijkheid. Zulks in schrille tegenstelling tot zijn geringe en bovendien voelbaar tanende populariteit in eigen land.
Het was voor Gorbatsjov, ondanks de positieve indruk die men van hem aanstonds in het Westen had -men denke aan de sympathie die met name mevrouw Thatcher voor hem aan de dag legde- niet gemakkelijk om de muur van wantrouwen rond de Sovjet-Unie en haar machtsbereik te slechten. De verrassende benoeming van de Georgiër Sjewardnadze, die tot dan geen enkele diplomatieke ervaring had, tot opvolger van Gromyko, die van 1957 tot 1985 als minister de buitenlandse zaken van de Sovjet-Unie leidde, deed de buitenwacht voornamelijk de wenkbrauwen fronsen. Ja, men nam aan dat Gromyko als een senior-bewindsman het beleid zou blijven superviseren. Al gauw werden echter nieuwe elementen merkbaar. In plaats van het keihard onderhandelen en ergerlijk pas op de plaats maken, dat het Westen na veel moeite ook van de Sovjets had geleerd, begon men met eenzijdige concessies, teneinde de lang stagnerende onderhandelingen weer in beweging te brengen.
Deze aanpak ontmoette aan de Amerikaanse zijde nogal veel reserve; men krijgt automatisch de neiging af te wachten wat de tegenpartij straks weer te bieden heeft. Die neiging was blijkbaar te sterk. Sommige staatslieden, zoals Genscher, hadden al spoedig door dat met Gorbatsjov zaken gedaan konden worden. In de VS moest de oude regeringsploeg, met inbegrip van de president, eerst afgelost worden voordat het ijs gebroken was. Het toenaderingsproces van West tot Oost werd merkwaardigerwijze gestimuleerd door twee rampen die de Sovjet-Unie troffen, Tsjernobyl (april '86) en de aardbeving in Armenië (december '88), die tot de afbraak van clichés en vijandbeelden en tot een grootse humanitaire hulp bijgedragen hebben.

Omwentelingen in het Oosten

Door tussentijds getroffen akkoorden en regelingen, die op het Europese vasteland een vermindering van oorlogspotentieel teweegbrachten en zullen teweegbrengen, en de aftocht van de Sovjet-troepen uit Afghanistan (februari '89), werd een gunstig klimaat geschapen voor

verder overleg en voor een groeiende samenwerking op de vertrouwde basis van machtspolitiek evenwicht.
Nu echter bleek het gewichtsverlies aan de oostzijde het politieke toneel drastisch te gaan veranderen. Sinds het begin van de perestrojka- en glasnostkoers in de Sovjet-Unie hadden namelijk sommige Warschau Pact-staten zich daartegenover afwerend opgesteld.
De heersende communistische elites in de DDR, Tsjechoslowakije en Bulgarije, waar het breznjevisme nog een tijdlang voortleefde, vreesden -achteraf gezien zeker op goede gronden- dat een koerswijziging voor hen de ondergang zou betekenen. De Roemeense despoot Ceausescu, in het verleden een enfant terrible van het Oostblok, wilde zelfs gewapenderhand ingrijpen om het oude systeem elders te handhaven. Alleen in Polen en Hongarije zetten zich structurele veranderingen door, die rond de jaarwisseling '88/'89 al duidelijk verder reikten dan wat in de SU doenlijk, laat staan wenselijk, werd geacht.
Door het uit elkaar groeien van de Oostbloklanden was ook hun onderlinge solidariteit teloorgegaan, wat duidelijk werd toen de massale exodus van DDR-burgers in augustus vorig jaar via de buurlanden Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen begon. Zonder de ruggesteun, in het bijzonder zonder enig toedoen, van Moskou, stortten de regimes van Honecker, Husák en Zjivkov in de fluwelen revoluties van eind '89 als een kaartenhuis ineen en werd in Roemenië na een bloedige strijd de dwingeland Ceausescu ten val gebracht.

Duitse kwestie

Waar Gorbatsjov en de zijnen vermoedelijk lang op hadden gehoopt, namelijk een vervanging van de oude partijbazen door een nieuwe ploeg reform-communisten, bleek evenwel een gepasseerd station te zijn. De partij, door en door gecorrumpeerd, raakte haar almacht kwijt en de nieuwe overgangsregimes, waarin de niet-communisten de toon aangeven, sturen onbeschroomd aan op vrije verkiezingen, met als vooruitzicht parlementaire democratie, markteconomie en de demontage van het reële socialisme.
Dit houdt in dat de ideologische grondslag van het Warschau Pact en de Comecon is weggevallen. Beide systemen, tot lege hulzen teruggebracht, zullen vooralsnog nog wel blijven voortsukkelen, doch met de Sovjet-suprematie over Oost- en Midden-Europa is het gedaan. Zulks te meer omdat de zuigkracht van de Bondsrepubliek de andere Duitse staat onverbiddelijk oplost en het opgaan ervan in één

Duitsland nog maar een kwestie is van tijd en politiek-diplomatieke formaliteiten.
Wie zich het memorandum van de Sovjet-expert Dasjitsjev over de Duitse problematiek van nog geen jaar geleden voor de geest haalt, moet concluderen dat deze ontwikkeling door Gorbatsjov c.s. niet verwacht werd, laat staan dat men haar wenselijk zou hebben geacht. Wat men nu in Moskou doet in de laatste weken, evenals in het Westen trouwens, is het achter de feiten aanhollen en „*faire bonne mine à mauvais jeu*" (men probeert zich goed te houden) inzake de Duitse eenwording.

Rijden op een tijger

De dramatische achteruitgang van het communisme en de Sovjet-invloed in Oost- en Midden-Europa vindt evenwel ook haar tegenhanger, en ten dele ook zijn voortzetting, in de ontbindingstendensen binnen de SU. Sinds 1988 ziet men een separatistisch streven opkomen in de Oostzeerepublieken, in Moldavië en in het zuiden van de SU, de weke onderbuik ervan, zoals Churchill het eens cru uitdrukte, een conflict tussen de deelstaten Armenië en Azerbeidzjan, dat langzamerhand het stadium van regelrechte burgeroorlog heeft bereikt, en de toenemende onrust onder de islamitische bevolking van Centraal-Azië. Het gaat hier om een combinatie van het dekolonisatieproces, dat na zijn wereldwijde opmars een geruime tijd voor de Sovjet-grens halt maakte, onbetaalde rekeningen van een slordig en hooghartig nationaliteitenbeleid, de wereldwijde islam-renaissance, plus toenemend eigen gezagsverlies. Voor de eierdans die het huidige Sovjet-bewind in al deze netelige aangelegenheden opvoert zie ik rebus sic stantibus geen redelijk alternatief, maar men glijdt weg van kwaad tot erger.
Sinds enige tijd zoekt dan Gorbatsjov, door al deze perikelen in het nauw gedreven, de uitweg in een verdere concentratie van de macht in eigen hand, zodat hij buiten alle nu meewerkende, meepratende en veelal ook tegenwerkende instanties snelle beslissingen kan nemen. Gezien zijn tot nog toe gevolgde perestrojka- en glasnost-koers, die juist een liberalisering en democratisering in het vooruitzicht stelden, doet dit streven naar een persoonlijke dictatuur paradoxaal aan. Maar het is een klassiek Russisch dilemma. Om één voorbeeld te noemen: tsaar Alexander I. Toen deze liberaal gezinde heerser zijn minister Speranski met de taak belastte een Russische grondwet te ontwerpen, ging het erom een nationale representatie, die indertijd alleen uit de

adel kon bestaan, te doen samengaan met een gemoderniseerde en dus versterkte autocratie. Speranski loste deze kwadratuur van een cirkel zo goed als het maar kon op maar werd, doordat hij in ongenade viel, van de noodzaak bevrijd zijn plannen ook nog in de praktijk te brengen.

Men moet zich realiseren dat het presidentschap, dat Gorbatsjov nu begeert, slechts oppervlakkig door het Amerikaanse model is geïnspireerd. In de Verenigde Staten bestaat, naar bekend, de klassieke driedeling van machten: de president als baas van de uitvoerende macht wordt duurzaam beperkt door het Congres, dat de wetgevende macht heeft, en het Opperste Gerechtshof, dat een onafhankelijke rechtspraak garandeert. In de SU is, wat dit laatste betreft, een dergelijke instantie te vergeefs te zoeken en de Opperste Sovjet moet het echte parlementaire werk nog leren. Als dus in deze omstandigheden de partijleider en het staatshoofd, die tegelijk het voorzitterschap van de Opperste Sovjet bekleedt, nog voorzien wordt van de ruime uitvoerende bevoegdheden van de Amerikaanse president, dan komt zo'n machtsconcentratie in één persoon neer op een onverholen dictatuur. Met de historische erfenis die de Sovjet-Unie hier te dragen heeft, is er niet veel verbeeldingskracht nodig om zich voor te stellen waar dat toe zou leiden.
Haalt hij het of haalt hij het niet? Een vraag waarop thans geen zinnig antwoord te geven valt. We zijn, en daarmee bedoel ik Europa, in een gigantische stroomversnelling geraakt en merken tot onze schrik hoezeer we afhankelijk zijn van uitgesproken *toevallige* factoren. Wijlen Mao noemde dat rijden op een tijger.

God's Playground from the Inside.[1]

K. Bogucka-Krenz

"Blood flowed down the spear,
and tears down the distaff.."
T. Kubiak

I have come to you from a country which has only known twenty years of peace over the past two hundred years. You may indeed ask what I can tell you about living in peace? One thing is certain. We might not know the taste of peace or freedom, but we certainly know its price. Bans and blows from police truncheons deprived us of these things for many a year, but they also awakened a yearning within us. And you all know that yearnings can be stronger than the joy of actually having.
While I was thinking about today's meeting, I tried to decide what sort of Poland I ought to tell you about. Both James Michener[2] and Norman Davies reached enough fascinating sources to be able to write extensively on the Poland of bygone times in their books. On the other hand your TV crews and reporters record the present in cold facts, ready to be relayed instantly. I'd like to tell you about another Poland, a Poland you do not know but which, nonetheless, is the Poland of my daily life. I would like to invite you to witness our destiny.

The story of individual people is always the background to the history of nations. Freedom for each nation means freedom for each person. Therefore, a lack of this freedom is a personal calamity.
Communism is the invention of our powerful neighbour; not ours. It has never been our way of life. We were a card played by the great powers. Poland as a small country, weakened by wars, especially the last war which claimed the life of every fifth Pole and in which each and every family suffered in a way so terrible that neither tears nor ink would suffice to express it, this Poland had neither the political arguments nor the economic strength to strive for a subjective role in

international politics. This is why Poland became an object, the object of an international tug-of-war between the great powers and Joseph Stalin. The *transaction* took place in Yalta in 1945. There four great powers defined their areas of influence. We found ourselves in the Soviet sector, in the *care* of Stalin, and while other allied nations celebrated V.E. Day, the door to a new enslavement slammed shut behind us.

The communists took over the government. Communism embraced the exhausted Polish nation and their completely ravaged land with an iron grip. The land was devastated, factories and homes demolished - nearly 98% of Gdansk and Warsaw were rubble - private possessions and national collections had been looted. One must admit that the victory in that war had been bought at a terrible price. Freedom did not last long, joy even shorter.

The first confrontation between the Poles and communism in the early years after the war was the starting point for our 45-years long war of independence and freedom. The men put up resistance, the women waited and wept, while the children had to choose either to suffer like their parents, or give in, in other words sell themselves: *"after all you only live once and maybe there is no point in fighting for some pie-in-the-sky freedom"*. Nevertheless, there were never many of those. It is hard to believe but the truth is that the communist party which ruled Poland until recently so ruthlessly and totally had just over three million members against a population of thirty five million. One may indeed ask how this was possible.

Well, they had Big Brother behind them who made all the rules and who ordered that this nation become communist. We only had a feeling of moral righteousness and a yearning for freedom behind us.

They had a whole arsenal of violent means: war demagogy and totalitarian dictatorship are similar because they both demand obedience and single-mindedness without limits, whilst simultaneously denying every person his liberty and personality. On the other hand, these freedoms are proclaimed by the philosophy of peace which treats civil liberty as a basis of democracy and tolerance. Therefore, with no room for persuasion and dialogue, we were deprived of the means to fight back. So, violence at first glance might seem to be the stronger. This was only the case transiently and in the short term.

Alas, transient and short-term as it might seem, the totalitarian system has brought a great deal of suffering and harm to Polish families.

Our houses and personal belongings were confiscated for supposed crimes against the system.

Those who were not humble were kept in jails and camps. The children of those who were so supercilious ended up either in orphanages or the parents were coaxed into cooperation with such threats.
Our belief in God was forbidden. In the more extreme personifications of communism - e.g. in Russia - churches were made into museums of atheism.
Free trade unions were treated as dangerous political opponents, preferably subversive and illegal.
Books containing free thinking were blacklisted, taken from our homes or even our travel cases. Songs were forbidden too.
The political authorities even decided what we ate. For many years we had ration coupons for meat, butter, sugar, coffee, and chocolate. Our children were allowed one bar of chocolate a month. This ended on their 18th birthday. Nobody needs chocolate after that to be happy!

Everything was politics. When Danuta Walesa went to Oslo for her husband's Nobel Peace Prize, she was asked at a news conference about the food situation in Poland. Mrs. Walesa said she would not discuss politics.
All this meant that our nation was divided into two categories: we, who were subject to all these activities, and them, all the members of the party, police, ZOMO, secret police and those who through their weakness had been either frightened or bought. It is these people who worked with such dedication to enslave our whole nation. Theirs or those who collaborated with them were most judges, mass-media reporters, police and army officers, and their MP's were always in the majority in our Parliament. Our Constitution had a paragraph on the leading role of the communist party. Money, prosperity, privileges and careers in public administration, state-owned companies, universities - all these were in their hands.
Even the legal system ceased to protect the citizens or even serve their good. It had become an instrument of strengthening and defending a totalitarian ideology. Nobody believed in the possibility of any alternative whatsoever. The plan seemed water-tight, and its aim clearly defined: we were to become a grey shapeless mass, obedient and silent and we were to endure every humiliation just to go on living. A story so reminiscent of Orwell's 1984 that I was never able to read that book without shuddering...
The basis of totalitarian thinking is that the political opponent does not exist and whosoever tries to publically express his dissident opinion is no equal partner. We were told for all these years that our nation con-

sisted of: anarchists, reactionary degenerates, criminals and the mentally sick. Both common sense and logical thinking were denied to us and our mouths were kept silent. Communist propaganda and political indoctrination were found throughout the mass-media, spewed out of loudspeakers and in the slogans posted everywhere. The authorities had a monopoly on words, and we had to listen to this monologue. Dialogue as a right can only be a result of freedom of speech. We were denied this right and were therefore forced to be silent. Whether we were silent is another matter altogether.

In the country where whatever was not forbidden was not allowed anyway, life went on but on two separate levels. We had had experience in the underground *Armia Krajowa* (Home Army) which fought the Nazis during the Second World War, had two and a half million members and a meticulous structure that had been created with painstaking precision.

When it became apparent that the communists really are determined, the real Poland went underground: we had secret printing houses, underground newspapers, so called *second stream* literature, *flying* universities - secret of course - not to mention theatre performances in people's homes as well as churches. We smuggled books, newspapers and information from abroad, and for years we listened secretly to Radio Free Europe, Voice of America and BBC World Service Broadcast. The real face of Poland and its people was there, with the truth. All of this took place under the real threat of imprisonment. For such *crimes* we were branded criminals and smugglers. And many Poles were really punished in this way. While I was working in the *Solidarity* TV election studio, all 27 candidates we were presenting, had had first-hand experience of house-searches, arrest, job-loss and jail. All of them, including my colleague presenter & journalist who has spent 6 months in an internment-camp during martial law. Today they are all MP's, senators, ministers, and my colleague is the sub-editor of daily *Gazeta Gdanska*. And today, at long last, party membership is not a precondition when applying for a job but rather real education and ability.

Persecuted by them, with no legal protection and no safety in our homes, our freedom was torn from us. One may ask how it is possible that we Poles continued to survive? I think that three elements in particular helped. They were stubborness, humour and faith.

Against and athwart - taking of such a stand over the past 45 years was either a sign of absolute madness or exceptional courage. You

must understand though that only freedom of thought was left to us. This went against the common sense of those on the losing side as it did against the logic of the winning side. They did not believe that after all the years of oppression and violence Poles still were not slaves, and that this was thanks to our freedom of thought. And thanks to our stubborness. Fortunately, stubborness somehow escaped their notice and this aspect of our nature was not taken into account in the plans of the great politicians.

Our sense of humour allowed us to express ourselves and cleanse our emotions during the most difficult and darkest moments of our history. Poles have told dozens of jokes. During martial law a sort of battle of humouristic symbols went on. We would paint "*Long live Solidarity*" on the walls often taking most of the night until the crack of dawn. The police and ZOMO had their hands full during the day diligently blotting out our graffiti. But what could these poor officers do when they saw that all the walls in the city had been covered with... gnomes. Gnomes were indeed underground symbols. That is where their kingdom is. It is there that the real life of our nation continued. The situation was quite similar with pin-on symbols: obviously, we were not allowed to wear *Solidarnosc* badges at work or school. But the Poles did not wait long. They met the ban with *silent symbolism* and started to wear pin-on electronic resistors. The censors couldn't touch them - at least without the risk of becoming a laughing stock... Something that seems interesting is that we stopped telling jokes about six months ago. For the first time in my life, I am unable to tell anything funny about current affairs in Poland. Could it be that we have at last come to feel that we no longer have to put up a form of resistance? I have been told though that large numbers of jokes are currently being told in Moscow.

And finally faith. In countries where people do not experience violence, they do not have a need for what I would call "*a want for a staunch inner construction*". Whether this be religion, patriotism or a resolute political option, in a country like Poland it's exactly this *staunch inner construction* that has enabled us to resist, not to bend under the pressure of the propaganda, ideology and physical violence. It may be that you, who are able to live in the free world of matured European democracy, you experience the Church and love of your country differently. Though, I must say that I have a feeling that because you can enjoy the fruits of freedom, democracy, peace and prosperity, you have more difficulty in defining your goals in life and, what is more, the strength to attain them. Paradoxically as it may seem, we were in a

much better situation for fate and suffering build an inner strength in humans. I can assure you that only such people are able to survive a totalitarian system with a clear conscience. The price often is high. But because and thanks to that price we Poles know for sure that we belong in the community of the Church. This is why we are able to sacrifice our lives for our country. The Church has not only been a centre for believing in God, but also home of the real Poland and Polish, not communist Poles. It is where WE met without THEM (unless they sent us their *guardians* to eavesdrop and spy upon us). The sermons were often so full of patriotic reference and political hints that only the *amen* could be termed as biblical content, although very symbolically *amen* means *let it be*. "*Non abiate paura*" - Fear not! - this is what Karol Wojtyla said upon being proclaimed Pope John Paul II. Within the Church we felt no fear, but we could feel a strong sense of togetherness. For us the Church has always been a main bastion of Poland. Another bastion within which we felt at home was, as you remember, the Gdansk Shipyard in August '80.

Someone once said that a nation without history is like a tree without roots; it must die. THEY also tried to take our history away. Most historical documents were lost in the past wars, whereas post-war documents, traces of deeds from behind the prison walls were either hidden or destroyed. Our fathers and brothers were literally being killed, and as if dying were not enough, all traces of them and their names were removed. It is only now that we are discovering that they were buried in mass-graves in piles, under the cover of night. The cold earth and the darkness were to veil the truth. The official version of history was not made up of facts but of 'white areas' and half truths and was based upon interpretations allowed by the censorship. On the other hand, what we knew about the past of our nation, our families, our background could be as troublesome for us as our opinion of the present. If today we still have a strong feeling of national belonging, it is thanks only to our families. Our grandfathers, uncles, aunts, cousins and grandmothers. They lost so much in past years but retained their memories. They became our history, our tradition, our school and home. The only living link with the past and roots we officially did not have.
We now know that their lives were not in vain. For now the wind of what we've started to call *the Autumn of Nations* is blowing away the totalitarian systems in Poland, Czechoslovakia, East Germany, Romania, Hungary, Bulgaria, and most recently Mongolia. This wind

has brushed dictators away and also their monuments (though the Czechs have had a better idea, they don't demolish their statues, they try to sell them to museums in Canada and the United States as curiosity pieces; Berlin Wall pieces and barbed wire which Hungarians have removed from their frontiers are selling well too).
This wind has blown down walls and blown open prison gates.
This wind uncovered thick coatings of dust from archives and earth from hidden and unknown graves.
From beneath all of these we can see the truth about history and our destiny.
History also took place before our very eyes. I will never forget my first history lesson. It was 1968, in Gdansk. The police attacked students who were protesting in the streets. The police organised a *fitness trail* in our front garden (at the time we lived on the main street). Do you know what a *fitness trail* is? Two rows of policemen with truncheons facing each other force any victim they have caught to run through this human tunnel beating him wherever possible. I stood behind the net-curtain in my room frozen and wept. I was 15 at the time.
In fact our whole post-war life was made up of such history lessons. 1956 in Poznan, 1968 and students protest, 1970 - strikes of workers at the shipyards in Gdansk, Gdynia and Szczecin, and 1976 - workers protesting in Radom and the beginning of the Workers Defence Committee (KOR). Then came August 1980: strikes in the Gdansk Shipyard and the birth of *Solidarity* which soon spread all over the country. Finally in 1981: martial law, after which there was a dumb fear that this was the end. But is was not. Underground activity continued until 1988 when there was a new series of strikes in our shipyard in Gdansk led by a new generation of young workers. Then came 1989 which brought really great changes at long last: the round table and talks between the authorities and the opposition, parliamentary elections to Sejm and Senate and the first non-communist government since the war.
What have we now?
We have our government and our Prime Minister, our Sejm and our Senate. We have freedom of thought and speech. We are about to have our municipal councils. Today not only the communist government is gone but also the communist party has fallen apart. There is no press and letter censorship, no secret police, no phone taps. Poland has ceased to be a battlefield. A year ago we would have thought this was a bedtime story, today it's really happening...

I have now told you what good feelings our resistance to violence and the resulting suffering has built within us. But I am sure that nobody doubts that such conditions have caused unimaginable waste.
What we have inherited is in a catastrophic state: the standard of living has dropped within the past few weeks (January and February '90) by 20%, the economy is literally falling apart, there is a galloping inflation, empty shops, extremely high prices. After 45 years our economy is starting to operate according to economic rules and not on political lines. The renovation of this *house* will be both expensive and long-term. Once again there is a long march ahead of us. This is our route to you, or should I say, a gulf that separates us from you. You did not waste your time of peace. You used it to develop your civilization, prosperity, democracy and freedom. Will we survive? Will we be able to catch up with you? In Poland it is said that our finance minister, Mr.L. Balcerowicz has invented a totally new and unknown economic policy for rebuilding Poland, which is: "*I wonder how much more the Polish nation can take?*". One could suppose that having withstood so much in the past and that now at last our country is free, it should not be such a difficult task for us. But I'm afraid you must understand that we are very weary.

And finally, a reflection. It is much easier to talk about peace when one enjoys a state of peace and freedom. It is far more difficult when the amount of damage is so great and when dictators and oppressors (although they've lost their power) are still among us. Solidarity Premier Tadeusz Mazowiecki said in his maiden speech that we did not want revenge or retribution. We are Christians and believe in the humanities. Whatever lies at the basis of our peace and democracy it certainly is not hatred. Hatred would destroy us in the first place.
This applies also to the clamorous and important matter of German reunification. What happened in the past would be a hundred fold more terrible if we tried to repay our wounds by inflicting new ones. Nonetheless, it is understandable that we worry about the safety of our frontiers and our homes, when we see the four great powers getting together with both German states to discuss the future of their and our frontiers in Europe. Without us and without you. Someone recently wrote in a Polish newspaper: "*We've opened the door to freedom, could it be that the Germans are standing in it again?*"

Gdansk, February 1990.

.The title refers to: Norman Davies, *God's Playground: a history of Poland.* Oxford, 1981.

.James Mitchener, *Poland. A novel.* Ballantines Books, 1984.

De ontwikkelingen in de Sovjet-Unie en de stabiliteit in Europa

dr. R. de Wijk (Op persoonlijke titel)

Eind 1989 en begin 1990 volgden de gebeurtenissen in Oost-Europa elkaar in snel tempo op. In alle Oosteuropese landen, behalve Albanië, dwong de oppositie aanzienlijke consessies van de communistische regimes af. In alle gevallen verloor de communistische partij grip op de ontwikkelingen en raakte de partij het vertrouwen van de bevolking kwijt. Niet-communisten kwamen veelal in de regering, democratische elementen werden geïntroduceerd en voor het economische herstel werd vooral naar de Westerse markteconomie gekeken. Toen in maart 1990 ook de communistische Partij van de Sovjet-Unie haar leidende rol opgaf werd duidelijk dat het communistische alternatief definitief op een dood spoor was geraakt.
In deze bijdrage ga ik eerst in op de ontwikkelingen in de SU. Vervolgens zal ik Gorbatsjov's idee van het *Europese Huis* uiteenzetten. Voorts zal ik ingaan op het wapenbeheersingsoverleg te Wenen en tenslotte zal ik iets zeggen over de ontwikkelingen in Oost-Europa en de gevolgen daarvan voor de stabiliteit en veiligheid.

Het Europese Huis

De veranderingen in Oost-Europa zijn een direct gevolg van de nieuwe wind die onder Gorbatsjov door de Sovjet-Unie waait. De basis voor het nieuwe beleid werd tijdens het 27ste partijcongres in het voorjaar van 1986 gelegd. Verdere invulling van het nieuwe denken werd door president Gorbatsjov uiteengezet in zijn boek "Perestrojka" (1987). Een belangrijk element van de nieuwe buitenlandse politiek is het concept van het gemeenschappelijke *Europese Huis*.
De term *Europese Huis* stamt echter van een eerdere datum. Breznjev gebruikte hem reeds tijdens een bezoek aan Bonn in 1981. In die tijd was het een instrument om Europa van de Verenigde Staten los te weken. Door gemeenschappelijke Europese waarden en de historische achtergrond te benadrukken, wilde het Kremlin aantonen dat de band

tussen de Sovjet-Unie en West-Europa een meer natuurlijke is dan die tussen de Verenigde Staten en West-Europa. Op die manier hoopte het Kremlin een wig te drijven tussen de VS en West-Europa. Vanuit militair oogpunt is het immers handiger om een verdeelde NAVO, dan een homogeen Noord-Atlantisch blok als tegenstander te hebben.
De relatie met de VS bleef echter voorop staan. Ten eerste is de VS een natuurlijke partner van de SU. Behalve dat het een collega-supermacht is, is het land economisch machtig en bezit het een enorme voorsprong op technologisch gebied. Door een beleid van toenadering tot de VS zou daarvan geprofiteerd kunnen worden.

In 1985 lijkt een kentering op komst in de verhouding tussen West-Europa en de Sovjet-Unie als Sjevardnadze minister van Buitenlandse Zaken wordt. Hij wil meer aandacht voor pan-Europese samenwerking op het gebied van de technologie, economie en wetenschap. In oktober van dat jaar meldt Gorbatsjov in Parijs dat hij uiteindelijk de deling van Europa ongedaan wil maken, zaken wil doen met de Europese Gemeenschap en pan-Europese samenwerking wil op bovengenoemde gebieden. Dit is een ommezwaai omdat bijvoorbeeld de Europese Gemeenschap tot dan toe als een instrument van het imperialisme werd gezien waarmee geen zaken kunnen worden gedaan. Maar de werkelijke kentering tekent zich in 1987 af. Een aantal ontwikkelingen stimuleert de aandacht voor Europa.
Ten eerste wil Moskou de weg effenen voor het INF-verdrag. Een INF-verdrag is in Moskou's voordeel omdat de NAVO-raketten (het kruisvluchtwapen en de Pershing 2) het Sovjet-grondgebied kunnen raken. Om de middellange afstandwapens te verwijderen was de steun van alle NAVO-landen nodig.
Ten tweede blijken met name het Verenigd Koninkrijk, de Bondsrepubliek en Frankrijk gealarmeerd door aspecten van het wapenbeheersingsoverleg tussen de supermachten. De vrees bestond dat de supermachten over de Westeuropese hoofden heen, afspraken zouden maken waardoor de Westeuropese veiligheid in gevaar zou kunnen komen. De eerste schok kwam met Reykjavik (oktober 1986), toen de presidenten Reagan en Gorbatsjov bijna een groot deel van de wederzijdse nucleaire arsenalen elimineerden zonder dat de bondgenoten werden geconsulteerd. Het Kremlin zag in dat de Westeuropese NAVO-landen zwaar aan de veiligheidsrelatie tussen Europa en de VS tilden. Kernwapens speelden daarbij een essentiële rol. In Moskou werd gevreesd dat ontkenning van de Westeuropese veiligheidsbelangen zou kunnen leiden tot een eigen programma van militaire inte-

gratie en conventionele en nucleaire modernisering. Dit zou nog bedreigender voor de Sovjetunie dan de middellange afstandwapens kunnen zijn. Na Reykjavik bleek de consultatie tussen de NAVO-partners te verbeteren. Het Atlantisch bondgenootschap bleek niet te scheuren. Integendeel: de cohesie bleek te worden versterkt.
Ten derde, leek de Westeuropese integratie vruchten af te werpen en leek de economische ontwikkeling zeer voorspoedig te verlopen, bijvoorbeeld door het streven naar een interne markt (Europa '92). Gorbatsjov ziet dat hij steeds minder om West-Europa heen kan.

Kortom, het gaat West-Europa op economische gebied voor de wind, terwijl pogingen om de VS en Europa tegen elkaar uit te spelen geen succes hebben. In deze context komt Gorbatsjov met een gereviseerd concept voor het *Europese Huis*. Hij benadrukt daarbij de pan-Europese problemen: de hoge bewapeningsnivo's en -uitgaven, de milieuproblematiek, de tendens naar economische interdependentie, drugs, AIDS en regionale conflicten (minderhedenproblematiek, separatisme etc.). Voorts wijst hij op de gezamenlijke oorlogservaring, bestaande verdragen en organisaties en het gezamenlijke wetenschappelijke, technologische en economische potentieel. Bundeling van krachten in Europa zal tot wederzijds voordeel strekken, meent Gorbatsjov.

Tegengestelde ontwikkelingen in Oost en West

Eind 1988 worden de woorden in daden omgezet. De aanleiding is de steeds duidelijker wordende tegengestelde ontwikkeling in Oost- en West-Europa. Deze ontwikkeling laat zich als volgt samenvatten:

- Ten eerste verloopt de economische ontwikkeling van de Sovjet-Unie en van de Oosteuropese landen rampzalig. Militair is de Sovjet-Unie een supermacht; economisch is het een Derde Wereldland. De economische groei van de Westerse wereld gaat echter gestaag door. Het gat tussen Oost en West wordt groter, en wellicht uiteindelijk onoverbrugbaar.
- Ten tweede is de politiek van perestrojka en glasnost bedoeld om de economische ontwikkeling te stimuleren. De economie moet worden geherstructureerd (perestrojka) waarbij westerse marktelementen mogen worden geïntroduceerd. Meer openheid (glasnost) moet leiden tot meer betrokkenheid van de bevolking bij de economische ontwikkeling. Bovendien voorziet het beleid in democratisering en decentralisatie van macht en van verant-

woordelijkheden ten gunste van de deelrepublieken en zelfs ten gunste van afzonderlijke bedrijven. Op deze wijze hoopt Moskou eveneens de betrokkenheid van de mensen bij het beleid te vergroten en de economie te stimuleren. Het nieuwe beleid heeft evenwel ook een belangrijk negatief effect: desintegratie. Met name enkele zuidelijke republieken, de Oekraïne en de Baltische Staten zijn vastbesloten om van de grotere speelruimte te profiteren. Het streven van de Baltische Staten is onafhankelijkheid van de Sovjet-Unie; het streven van de zuidelijke republieken en de Oekraïne is grotere autonomie. Kortom, het beleid van perestrojka en glasnost leidt tot desintegratie en ondermijnt de eenheid en stabiliteit van de Sovjet-Unie.

Met betrekking tot de relatie met de Oosteuropese bondgenoten doet zich eenzelfde verschijnsel voor. De economische en politieke kosten van het handhaven van haar macht in Oost-Europa zijn te groot. Het handhaven van een grote troepenmacht is een te zware last voor het Sovjet-defensiebudget. Bovendien past onderdrukking van Oost-Europa niet in het democratiseringsbeleid van Gorbatsjov. Het recht op eigen ontwikkeling van Oost-Europa wordt erkend; de Breznjev-doctrine wordt afgezworen. Economisch is de situatie in de Oosteuropese landen uiterst slecht. Omdat economische hulp niet uit de Sovjet-Unie verwacht kan worden, wordt naar het Westen gekeken. Het gevolg is desintegratie en ondermijning van de stabiliteit van het Warschau Pact.
In West-Europa is echter sprake van een tegengestelde ontwikkeling. De politieke en economische integratie van Europa gaat, althans op papier, gestaag door. Door de plannen in het kader van *Europa '92* lijkt Europa aan te sturen op de status van economische supermacht. Niet alleen Oost-Europa en de Sovjet-Unie, maar ook Japan en de Verenigde Staten volgen deze ontwikkelingen met argusogen. Voorts blijkt de eenheid binnen de NAVO niet ondermijnd te zijn: de banden tussen West-Europa en de Verenigde Staten blijven hecht.
Moskou ziet zich dus geconfronteerd met economische verslechtering en politieke desintegratie thuis en in de overige WP-landen, en integratie en economische voorspoed in de Atlantische wereld. Bovendien zit het communisme op een dood spoor. Voor Gorbatsjov is er slechts één mogelijkheid: aansluiting zoeken bij de Westerse wereld en profiteren van de economische ontwikkeling. Het kapitalisme lijkt het socialisme te moeten redden.

Indien Gorbatsjov het *Europese Huis* gestalte wil geven is een duidelijk beleid van toenadering tot het Westen noodzakelijk. Van het grootste belang is dat het imago in het Westen wordt verbeterd zodat een gunstige sfeer wordt geschapen voor economische en politieke samenwerking. Het nieuwe beleid kent daarom de volgende elementen:

1 Afbreken van het vijandbeeld. Eenzijdige troepenreducties zoals de aankondiging van Gorbatsjov voor de Algemene Vergadering van de VN op 7 december 1988 en de daarop volgende eenzijdige reducties van de overige landen van het Warschau Pact zijn een eerste, maar betekenisvolle stap. Een soepele houding op het gebied van wapenbeheersing is daarom ook in het belang van de Sovjet-Unie. Tenslotte kunnen gedachten over *defensieve* of *non-provocatieve* defensie het negatieve beeld van de Sovjet-strijdkrachten in het Westen bijstellen. Ik kom daarop terug.

2 Erkenning van het recht op zelfstandige ontwikkeling van de Oosteuropese landen is van belang voor de beeldvorming van het Westen over de Sovjet-Unie. Moskou wil af van het imago een bezettende mogendheid te zijn.

3 Erkenning van belangen van West-Europa, zoals de veiligheidsrelatie van West-Europa met de Verenigde Staten. Daarom moet onder meer de Europese wens, om althans voorlopig, kernwapens en Amerikaanse troepen in Europa te houden worden gerespecteerd. In het bijzonder moet worden aanvaard dat de Britten en Fransen hun kernmachten als vitale nationale belangen beschouwen.

4 Aanvaarding van economische samenwerking en overeenkomsten op Westerse voorwaarden.

5 Aanvaarding dat het *Europese Huis* op basis van bestaande fundamenten wordt gebouwd. Dit houdt erkenning in van bestaande instituties: NAVO, EG, EVA en Raad van Europa. De Westeuropeanen houden niet van revolutionaire veranderingen. Daarom is de bouw van het *Europese Huis* volgens Gorbatsjov een incrementeel proces, en moet aansluiting worden gezocht bij deze instellingen. In ruil daarvoor wordt Westerse erkenning gevraagd van de zieltogende Oosterse instituties zoals Warschau Pact en COMECON.

Anno 1989 is het *Europese Huis* een achterhaald begrip: ook de Verenigde Staten en Canada horen erbij. Het *Europese Huis* omvat nu in enge zin de 23 landen van NAVO en Warschau Pact en in brede zin de 35 landen van het Helsinki-proces (Conferentie over veiligheid en Samenwerking in Europa, CVSE). De opstelling van Moskou en het idee van het gemeenschappelijke Europese Huis zijn dus vooral bedoeld om aansluiting te krijgen bij de Westerse economische ontwikkeling. Op korte termijn wordt gehoopt dat toenadering tussen Oost en West economische noodhulp en meer input aan Westerse technologie en kennis oplevert. Op langere termijn wordt gehoopt op een structurele verbetering van de economie waarbij economische gelijkwaardigheid het einddoel is.

Het mes snijdt voor het Kremlin dus aan twee kanten. Enerzijds is een beleid van toenadering tot het Westen nodig om een gunstige sfeer te scheppen om van de Westerse economische voorspoed te kunnen profiteren. Dus: veel concessies aan het Westen op het gebied van wapenbeheersingsoverleg, aanvaarden van bestaande instituties zoals de NAVO en de EG, aanvaarding van Westerse eisen met betrekking tot economische samenwerking, het vieren van de teugels in Oost-Europa enzovoort. Anderzijds worden door dit beleid de kosten omlaag gebracht: militaire presentie in Oost-Europa is kostbaar, evenals het in stand houden van het gigantische militaire apparaat. De economische ontwikkeling in de Sovjet-Unie moet worden gestimuleerd door defensiegelden te gebruiken voor de ontwikkeling van de civiele economie. Dit vereist afbouw van het militaire apparaat en conversie van delen van de wapenindustrie. Overigens geldt dit voor alle Warschau Pact-landen.

Wapenbeheersing

Uit het voorgaande blijkt dat wapenbeheersing een absolute noodzaak voor de Sovjet-Unie en de overige landen van het Warschau Pact is. Natuurlijk is ook de NAVO zeer gebaat bij het wapenbeheersingsproces: ook hier staan de defensiebudgetten onder druk, maar belangrijker is wellicht dat de NAVO zich altijd heeft geërgerd aan het enorme overwicht van het WP. Als gevolg van de nieuwe politiek is dit overwicht nu door het WP erkend en de basis geworden van de asymmetrische reducties waarmee het WP tijdens het Weense overleg over de conventionele strijdkrachten akkoord is gegaan.

Vanaf 6 maart 1989 wordt door de 23 NAVO- en WP-landen in Wenen over conventionele strijdkrachten in Europa gesproken (het CFE-overleg). Het is zinloos uitputtend in te gaan op de stand van zaken in Wenen omdat we anders verzanden in technische details. Daarom enkele algemene opmerkingen.
Het gaat in Wenen om conventionele land- en luchtstrijdkrachten in het gebied van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral (het ATTU-gebied). Er zijn reeds belangrijke afspraken gemaakt en de contouren van een conceptverdragstekst zijn zichtbaar. Er is ruwe overeenstemming over aantallen specifieke wapensystemen die binnen het reductiegebied mogen worden gestationeerd. Beide blokken, NAVO en WP, mogen bijvoorbeeld 20.000 tanks in dat gebied houden. De rest moet weg. Voor het WP heeft dat grote gevolgen omdat het overwicht over de NAVO groot is. Ter indicatie: het WP moet ruim 30.000 tanks afstoten en de NAVO ruim 2000. Zo worden door beide partijen afspraken gemaakt over belangrijke andere wapensystemen, zoals pantser-infanterievoertuigen, artillerie, vliegtuigen en helicopters. In alle gevallen zijn de NAVO-reducties in vergelijking tot WP-reducties klein, omdat het WP in de meeste belangrijke categorieën wapensystemen een twee- tot drie-voudig overwicht op de NAVO heeft. De uitkomst van dit proces moet zijn: evenwicht tussen NAVO en WP op ongeveer 10 - 15% onder de huidige NAVO-aantallen.
Een ander belangrijk winstpunt is de overeenstemming die is bereikt over het aantal Amerikaanse en Sovjet-troepen dat in West- en Oost-Europa mag zijn gestationeerd. Begin dit jaar is overeengekomen dat de beide supermachten elk 195.000 man in Centraal Europa mogen stationeren. De Amerikanen mogen nog eens 30.000 man buiten Centraal Europa, bijvoorbeeld in Engeland stationeren. De reden van dit voordeel ligt voor de hand: de aanvoerlijnen vanuit de VS naar Centraal Europa zijn langer dan de aanvoerlijnen van de SU naar Centraal Europa. Dat Sovjet-voordeel wordt op deze wijze gecompenseerd: 195.000 man betekent dat de Amerikanen ongeveer 125.000 man naar huis moeten sturen, terwijl de SU ruim 400.000 naar huis moet halen. Met name de terugtrekkingen van de Sovjet-Unie leveren welhaast onoplosbare problemen op. Hoe moeten die militairen worden gehuisvest en welke kansen hebben afgevloeide militaire op de arbeidsmarkt? Overigens zijn de Sovjets al bezig om los van een mogelijk CFE-akkoord hun troepen uit Hongarije en Tsjechoslowakije terug te trekken.

Het is de bedoeling om in het najaar een verdrag in Wenen te sluiten om vervolgens rond eind 1993 de uitvoering van het verdrag rond te

hebben. Er zijn echter nog veel hobbels die moeten worden genomen omdat de ontwerpteksten voor het verdrag van NAVO en WP op veel punten nog niet met elkaar sporen. Verschilpunten betreffen vooral technische kwesties zoals het regelen van opslag van materieel. Een van de belangrijkste geschilpunten is welke vliegtuigen wel, en welke niet mogen worden meegeteld. Het WP wil een onderscheid maken tussen offensieve gevechtsvliegtuigen en defensieve luchtverdedigingsvliegtuigen. Die laatste categorie is volgens het WP niet bedreigend voor de NAVO en hoeft daarom niet te worden meegeteld. De NAVO wil geen onderscheid, want, zo is de redenering, je kunt eenvoudig het wapenpakket van zo'n defensief luchtverdedigingsvliegtuig veranderen zodat het een offensieve capaciteit krijgt. Daarom valt er geen onderscheid tussen defensieve en offensieve vliegtuigen te maken.

Is militair evenwicht gelijk aan stabiliteit?

De kern van de zaak is dat er eind 1993 sprake zal zijn van militair evenwicht tussen NAVO en WP. De vraag is of de stabiliteit hiermee gediend is. Aantallen zeggen echter niet zo veel; evenwicht in aantallen is niet gelijk aan stabiliteit. Bovendien is een numeriek sterkere tegenstander niet per definitie bedreigend. De geschiedenis kent veel voorbeelden van numeriek zwakkere tegenstanders die een oorlog begonnen tegen buurlanden. Neem Israël: dat land was qua aantallen troepen zwakker dan de potentiële tegenstanders, maar won oorlogen door betere planning en organisatie en een betere kwaliteit van materieel en training van troepen.

Het nieuwe veiligheidsbeleid van Gorbatsjov

Het Weense proces is vooral belangrijk als vertrouwenwekkende maatregel. Het neemt het wantrouwen weg, het verbetert de sfeer en het geeft meer inzicht in elkaars bedoelingen. Vertrouwen is een belangrijk instrument om oorlog te voorkomen. Je moet je potentiële tegenstander duidelijk maken wat je bedoelingen zijn. Dat doe je niet alleen door tanks en ander wapentuig naar de schroothoop te brengen. Dat doe je ook met aanvullende vertrouwenwekkende maatregelen.
Gorbatsjov heeft bijvoorbeeld ingezien dat, ter verbetering van de sfeer het Westen gerust moet worden gesteld. Een grote angst van het Westen is altijd de angst voor een verrassingsaanval van het WP ge-

weest. Om de sfeer te verbeteren zal die angst moeten worden weggenomen.

Tijdens het 27ste partijcongres in februari 1986 werd ook de basis voor een nieuw veiligheidsbeleid gelegd. Uitgangspunt was dat het voeren van een oorlog niet meer mogelijk is. Veiligheid kan niet meer gebaseerd zijn op de vrees voor algehele vernietiging door kernwapens. Tijdens het partijcongres werd de militaire doctrine van de Sovjet-Unie op een groot aantal punten bijgesteld. De belangrijkste nieuwe uitgangspunten zijn:

a Het voorkomen van een gewapend conflict met het Westen is uitgangspunt van het defensiebeleid van de Sovjet-Unie.

b Geen enkele oorlog - conventioneel en nucleair - kan worden gezien als rationele *voortzetting van de politiek met andere middelen*. Met dit uitgangspunt heeft het beroemde dictum van de 19e eeuwse krijgskundige Von Clausewitz, dat oorlog voortzetting van de politiek met andere middelen is, officieel afgedaan.

c De veiligheid kan effectiever met politieke middelen (bijvoorbeeld vertrouwenwekkende maatregelen) dan met militaire middelen worden vergroot.

d Gedeelde veiligheid: de veiligheid van de Sovjet-Unie kan niet worden vergroot ten koste van de veiligheid van het Westen. Dit betekent dat militair overwicht zinloos is.

e *Redelijke toereikendheid* moet uitgangspunt van de defensieplanning zijn. De Sovjet-Unie moet zelfstandig het minimumniveau van bewapening vaststellen waarbij men zich veilig voelt.

f De militaire strategie van de Sovjet-Unie moet worden gebaseerd op het principe van een *defensieve* of *non-provocatieve* defensie.

Over dit laatste principe circuleren tientallen voorstellen, allemaal met het zelfde uitgangspunt. Gorbatsjov stelde begin 1987 voor om het vermogen voor een verrassingsaanval te elimineren. De nadruk moet daarom worden gelegd op defensieve operaties, echter zonder het vermogen voor een tegenaanval geheel op te geven. In de generale staf wordt bijvoorbeeld gesteld dat het Warschau Pact drie weken een vertragend gevecht moet kunnen voeren om vervolgens een tegenoffensief te lanceren met als doel de status quo te herstellen. Een ander belangrijk criterium is dat niet langer het verdedigend gevecht buiten de

eigen grenzen (dus in Oost-Europa) moet worden gevoerd. Daarmee is het principe van de voorwaartse defensie door het Kremlin in zijn huidige vorm opgegeven.

Formeel geldt de militaire doctrine van de Sovjet-Unie voor alle Warschau Pact-landen. Het Warschau Pact kan anno 1990 niet langer meer worden gezien als een homogeen militair blok. Renationalisatie van het defensiebeleid treedt in vrijwel alle Oosteuropese landen op. Het Warschau Pact is door deze landen als een instrument van onderdrukking gezien en de nieuwe leiders trachten nu onder dit juk uit te komen. Naar verwachting zullen de nieuwe Oosteuropese leiders meer vanuit nationaal perspectief hun veiligheidsbeleid organiseren en hun strijdkrachten plannen. Wat de uiteindelijke gevolgen van deze ontwikkelingen voor de structuur van de Warschau Pact-strijdkrachten en voor het *bondgenootschap zelf* zijn, is nog onduidelijk.
Een kanttekening is echter op zijn plaats. Het gaat bij deze veranderingen natuurlijk niet alleen om het verbeteren van de sfeer tussen Oost en West. Het vermijden van vernietiging van de Sovjet-Unie zowel door conventionele als door nucleaire oorlog, heeft de hoogste prioriteit. Bovendien geeft het nieuwe defensiebeleid van Moskou een rationale voor de afbouw van de Sovjet-strijdkrachten, waardoor geld kan worden vrijgemaakt voor de civiele economie.

Vertrouwenwekkende maatregelen

Zowel in Oost als in West lijkt het idee te ontstaan dat militaire macht in toenemende mate onbruikbaar wordt. Het is geen goed instrument om buitenlandse politiek te bedrijven. De enorme vernietigende kracht van kernwapens, maar ook van conventionele wapens heeft dat idee versterkt. Elke oorlog kan het eind van Europa betekenen, gezien de kwetsbaarheid van dit werelddeel. Het beschieten van bijvoorbeeld kerncentrales of de petrochemische industrie is rampzalig. Oorlogvoeren staat waarschijnlijk gelijk aan het vernietigen van Europa.
Beide blokken zien in dat er alles aan gedaan moet worden om te bewerkstelligen dat die oorlog niet uitbreekt. Het hebben van een adequate krijgsmacht, die op de tegenstander niet offensief en bedreigend overkomt, kan een oorlog helpen voorkomen. Anderzijds zijn er vertrouwenwekkende maatregelen om de onderlinge verhoudingen te verbeteren. Er wordt in verschillende fora over vertouwenwekkende of stabiliserende maatregelen gesproken. Ten eerste in het genoemde

CFE-overleg. Hier wordt bijvoorbeeld gesproken over het aan banden leggen van grootschalige militaire activiteiten (oefeningen).
In een breder kader wordt eveneens over vertrouwenwekkende maatregelen gesproken. De Europese Ontwapenings Conferentie (EOC) omvat de 23 landen van NAVO en WP, plus de 12 niet-gebonden Europese landen. Zij vergaderen in eveneens in Wenen. Men bouwt voort op het Stockholm-document van 1986 waarin belangrijke vertrouwenwekkende maatregelen zijn overeengekomen. Enkele maatregelen: grote oefeningen (>13.000 man) moeten van te voren worden aangemeld en oefeningen kunnen worden geïnspecteerd door andere landen. Dit betekent o.a. dat regelmatig Nederlandse waarnemers op inspectie in de WP-landen gaan om daar oefeningen bij te wonen.
Eind januari kwamen in Wenen de hoogste militairen van de 35 landen van NAVO en WP, en van de niet-gebonden landen bijeen, om inzicht te geven in elkaars militaire strategie. Men probeerde inzicht te verschaffen in elkaars militaire doctrines en plannen. Op die ma-nier probeerde men meer begrip voor elkaars bedoelingen te kweken. De bijeenkomst duurde drie weken en vond in een zeer goede sfeer plaats. Alom werd het *doctrine seminar* als een doorslaand succes gezien.
De kombinatie van troepenreducucties en vertrouwenwekkende maatregelen bevorderen de stabiliteit in Europa ten zeerste. Er is dus sprake van een zeer positieve ontwikkeling. Directe gevolgen zijn dat de angst voor een verrassingsaanval inmiddels is weggenomen, temeer omdat de Oosteuropese WP-landen meer onze bondgenoten lijken te zijn, dan die van de SU. Door de recente ontwikkelingen in Oost-Europa is het vrijwel ondenkbaar geworden dat Oosteuropese landen zich aan de zijde van de SU zullen scharen voor een aanval tegen het Westen. Bovendien: welk nut zou zo'n aktie hebben? Kortom het traditionele dreigingsbeeld wordt afgebroken.

Instabiliteit in Oost-Europa

Konklusie: de vrede is dus losgebarsten, we kunnen achterover in onze stoel gaan zitten, we kunnen het leger helemaal opdoeken en we hoeven ons verder nergens meer zorgen over te maken. Zo makkelijk ligt het echter niet. De revolutionaire ontwikkelingen in Oost-Europa kunnen namelijk een nadelige invloed op de stabiliteit in Europa hebben.

Tot oktober vorig jaar was de wereld overzichtelijk. Er waren twee militaire blokken, NAVO en WP, elk met een supermacht als leider.

Wanneer iemand een voet over de drempel van de ander zette, brak een oorlog uit. Dat deed je liever niet. De wereld was overzichtelijk; de verhoudingen waren duidelijk.
Maar toen de muur bezweek en het communisme strandde ging in geheel Oost-Europa de zaak op zijn kop. De bevolking eiste democratisering en economische voorspoed. Maar de landen kennen geen enkele democratische traditie en ze hebben geen democratische instituties. Hun economie is een puinhoop: het Westen moet hulp bieden want zelf kunnen ze het niet. Als de bevolking geen perspectief wordt geboden en als economische en democratische hervormingen niet van de grond komen, dan zullen in verschillende landen spanningen ontstaan. Burgeroorlogen zijn dan niet uitgesloten. De Poolse vakbondleider Walesa heeft hier reeds voor gewaarschuwd. Bovendien heeft 40 jaar communisme, de geschiedenis 40 jaar bevroren. Nu zien we dat allerlei oude kwesties aan de oppervlakte komen, zoals grensgeschillen en nationaliteitenkwesties. Ook dit kan tot conflicten leiden. Elk kleinschalig conflict brengt het gevaar van escalatie met zich mee. En dat kan onze veiligheid bedreigen. Oost-Europa is instabiel, en anno 1990 gaat het om het beheersen van de instabiliteit. Velen hebben nu een prettig gevoel van veiligheid. Maar tien jaar geleden was de veiligheid groter dan nu, ondanks alle Koude-Oorlogsretoriek van sommige leiders.

Bondgenootschappen kunnen een zeer belangrijke rol vervullen om de instabiliteit te beheersen. In deze tijd verliezen ze min of meer hun externe functie: de collectieve verdediging tegen een vijand. Hun interne functie wordt belangrijker: de bondgenoten oefenen een matigende invloed op elkaar uit. Zonder NAVO waren Griekenland en Turkije elkaar wellicht in de haren gevlogen. En dat geldt zeker ook voor Hongarije en Roemenië, over de kwestie van de Hongaarse minderheid in Roemenië. De interne, pacificerende werking is nu wat het WP betreft aan het verdwijnen omdat het ophoudt als effectief bondgenootschap te bestaan. Maar juist in deze tijd is het van belang dat de pacten overeind blijven, al was het alleen maar om het wapenbeheersingsproces in goede banen te leiden.

Konklusie

Er is sprake van een paradoxale ontwikkeling. Enerzijds wordt Europa veiliger omdat er vaart in het wapenbeheersingsproces zit en er goede

overeenkomsten over bijvoorbeeld vertrouwenwekkende maatregelen worden afgesproken. De kans op een confrontatie, een grootschalig conflict in Europa tussen twee militaire blokken neemt af.
Anderzijds wordt Europa onveiliger als gevolg van de revolutionaire ontwikkelingen in Oost-Europa en het wegvallen van de pacificerende werking van het WP. De kans op kleinschalige conflicten met het risico van ongewenste escalatie neemt daarom toe.

Welke konklusies kun je trekken ten aanzien van het beleid dat het Westen zou kunnen voeren? Ten eerste is de NAVO een van de weinig stabiele elementen in een verder instabiel Europa. Die NAVO moet daarom blijven. De NAVO zal zich moeten instellen op een andersoortige dreiging in Europa. In de toekomst gaat het wellicht niet langer om de mogelijkheid van een grootschalig verrassend offensief uit het Oosten, maar om kleinschalige conflicten met een kans op ongewenste escalatie. Crisisbeheersing en vredesoperaties zouden daardoor belangrijker kunnen worden.
Ten tweede kan het Westen, bijvoorbeeld de EG, een belangrijke crisisbeheersende rol in Oost-Europa spelen met een beleid van politieke en economische toenadering. Als het Westen helpt de politieke en economische hervormingen te doen slagen, wordt een belangrijke bijdrage aan het stabiel maken van Oost-Europa geleverd. Dit is overigens geen orginele konklusie want het Westen tracht reeds zo'n beleid op poten te zetten.

De Sovjet-Unie als veelvolkenstaat: een kruitvat?

dr. A.P. van Goudoever

De belangrijkste politieke gebeurtenis in de Sovjet-russische geschiedenis vond deze week plaats: de communistische partij gaf haar monopolie van de macht uit handen. De Russen wonden zich er niet over op. Zij gingen niet in menigten de straat op. Maar de gevolgen van de besluiten zullen heel erg ver strekken; als het niet onmiddellijk in het Russische kernland is, dan zeker in vele deelrepublieken. De nationalistische partijen daar zijn veel sterker dan de communistische partij en het streven naar een vorm van onafhankelijkheid van Moskou zal als eerste punt op het verlanglijstje staan.
In het verleden heeft Moskou het er ook wel naar gemaakt. In wezen is de Sovjet-Unie evenals het Rusland van de tsaren een koloniale mogendheid. De Russische houding ten opzichte van andere etnische groepen, de nationaliteiten, wordt gekarakteriseerd door *gebrek aan respect*. De Rus was de oudere broer waaraan men zich maar had aan te passen. Het marxisme-leninisme droeg daartoe bij door de consequente onderschatting van het nationale gevoel. Ook Marx dacht immers dat de arbeider internationalistisch was. Hij meende dat nationaal gevoel alleen bij de heersende klasse aanwezig was, dus bij de burgerij, de kapitalisten. Een fundamentele vergissing. Het gebrek aan respect werd derhalve door de ideologie in de Sovjet-Unie versterkt. De zeden en gebruiken van Georgiërs, Armeniërs en van allerlei Turkse islamitische volken worden graag belachelijk gemaakt of gekritiseerd.
Opmerkelijk is het voorbeeld van de kritiek op Georgische huwelijksfeesten, die wel een week kunnen duren. Zulke gewoonten moeten absoluut worden bestreden, want ze zijn oneconomisch en improductief. Ook de niet-Russische literatuur moet het altijd ontgelden. Er wordt een enkel werk van niet-Slavische oorsprong vertaald en uitgegeven, maar talrijke andere boeken zijn alleen in de eigen taal toegankelijk. De nationale symbolen zoals de eigen vlag, de traditionele nationale kleuren, de eigen historische of culturele helden van het verleden waren nooit toegestaan en zijn vervangen door communis-

tische helden en symbolen. Het is van groot belang dat de *emoties* van nationale identiteit altijd moesten worden onderdrukt, of het gevoelens van vaderlandsliefde of wel vreemdelingenhaat betrof. De agressie die in een aantal gebieden loskomt, wordt mede hierdoor verklaard. Daarbij gaat het niet alleen om religieuze tegenstellingen.
In het verleden was het nationaliteitenbeleid sterk ideologisch gekleurd. Het uiteindelijke doel was de versmelting van de naties, zodat een Sovjet-volk zou ontstaan. In het tussenstadium zou voortdurend toenadering plaatsvinden. De propaganda sprak dan ook vanzelfsprekend van de vriendschap der volken, *droezjba narodov*. In de winkel kon je een doosje kopen met die naam: daarin zaten kleine poppetjes met raciaal en nationaal verschillend uiterlijk.
De ontwikkeling van de bevolkingsgroei is fundamenteel voor de etnische problemen in de Sovjet-Unie. Al zo'n dertig jaar is het Aziatische deel van de bevolking veel sneller gegroeid dan het Slavische deel. De Russen zijn nu al de meerderheid kwijt. Sinds de jaren zestig maakt men zich daarover in Moskou zorgen. Die stijging betekent een groot aantal jongeren in de bevolking van Midden-Azië.
Het economische beleid ging ervan uit dat de inwoners van de hele Sovjet-Unie ook overal voor werk zouden kunnen worden ingezet. Een Oezbeek zou gemakkelijk in de Oekraïne werk kunnen krijgen en vanzelfsprekend verhuizen. Dan was het niet nodig om in Oezbekistan ook allerlei fabrieken neer te zetten want men kon uitgaan van een behoorlijke mate van arbeidsverdeling tussen de verschillende gebieden. In Oezbekistan moest men dan in hoofdzaak zich op de katoenproduktie werpen. Dit voorbeeld is niet toevallig, want inderdaad heeft men grote aantallen Oezbeken naar de Oekraïne gehaald om er te werken, maar die gingen grotendeels weer terug omdat het culturele verschil te groot was. Als gevolg van deze politiek is er een tekort aan arbeiders in diverse deelrepublieken en een overschot elders. Dat overschot betreft dan vooral de jeugd in Turks-talige Islam-republieken zoals Midden-Azië en Azerbeidzjan. Dat wil zeggen werkloosheid (al dan niet seizoensgebonden) of een baantje waarin nauwelijks werk te doen was. Zo vormt de economische achtergrond, naast de onderdrukte nationale emoties, een belangrijk gegeven voor de gewelddadigheden in Transkaukazië en Midden-Azië.
De geweldloosheid in de Baltische staten geeft aan dat het anders kan. De economische toestand is daar evenwichtiger, het gaat beduidend beter, de gemiddelde ontwikkeling van de Baltische volken is relatief hoog. Het nationale gevoel is er niet minder om. Vergeet niet dat in Litouwen twintig jaar geleden zelfverbrandingen voorkwamen als

protest tegen de onderdrukking van de katholieke en nationale identiteit van de Litouwers.
Tenslotte blijkt de behoefte aan beleving van de nationale identiteit in de deelrepublieken te worden gedragen door een eigen intelligentia en ontwikkeld en geschoold kader. Dat is op zichzelf een gevolg van het algemeen toegenomen ontwikkelingsniveau in de moderniserende en industrialiserende maatschappij. Men bedenke dat het communisme mede een ontwikkelingsmodel betekent, dat men industrie en arbeiders nodig heeft om een zekere sociale basis voor het bewind te hebben. Die politiek van ontwikkeling heeft echter neveneffecten gehad die niet zijn voorzien: het ontstaan van eigen kaders in de etnische groepen die niet loyaal zijn aan de Russen. Daardoor kunnen nationalistische bewegingen een veel meer uitgesproken karakter krijgen, zoals is gebleken nu men, in de periode van *glasnost*, zich ook mag uitspreken.
Er is mijns inziens een noodzaak zeer snel over te gaan tot wijziging van de onderlinge relatie tussen de deelrepublieken in de Sovjet-Unie. De randstaten willen zeer beslist naar onafhankelijkheid koersen en zullen die zelfstandigheid door het nationalisme in de eigen bevolking eenvoudig voor elkaar krijgen. Recent bleek in Bakoe al de anti-communistische houding van de bevolking. Het domino-effect van de Litouwse onafhankelijkheidsverklaring is naar Oosteuropees voorbeeld denkbaar. Gorbatsjov zou er goed aan doen die ruimte te scheppen door de Sovjet-Unie te laten ontwikkelen naar een losse confederatie of nog liever een *Gemenebest*. Waarschijnlijk is Gorbatsjov zich daarvan bewust, getuige zijn zogeheten federalisatieplannen, die een nieuwe invulling van de Unie beogen. Daardoor kan de ontwikkeling wellicht tot vreedzame oplossing van problemen leiden. Zo niet, dan valt een gewelddadig dekolonisatieproces te vrezen.
En dan nog, in Transkaukazië is het nodig de elkaar vijandig gezinde volken te scheiden, Armeniërs en Azeri van elkaar weg te houden. Risico's voor de veiligheid, ook in Europa, zijn zeker aanwezig, omdat Turkije zeer begaan is met de positie van de Azeri's, hun etnische broeders.
Als het om Litouwen gaat, dan zijn er traditionele banden met Polen dat graag voor Litouwen zou willen opkomen. Met andere woorden, er is een NAVO-belang is de Oosteuropese regio. Het zou wenselijk zijn dat ook de NAVO initiatieven neemt om in de toekomst mee te werken de veiligheid buiten de eigen lidstaten veilig te stellen. Nu de *pax sovietica* in Oost-Europa wegvalt en moeilijkheden in de Sovjet-Unie zelf wel eens grensoverschrijdend kunnen worden, moet men verder

kijken dan vroeger gebruikelijk was. Het scheppen van een *regionale veiligheidsorganisatie* zoals voorzien in de regelingen van de Verenigde Naties lijkt dan de voor de hand liggende oplossing. De NAVO kan met de Warschau Pact-organisatie een overkoepelend permanent orgaan vormen waarin een gezamenlijke oplossing voor de veiligheidsvraagstukken wordt gezocht. Voor een algeheel Europese ondersteuning moet zo'n orgaan dan aansluiten bij de Conferentie voor veiligheid en samenwerking in Europa, de CVSE. Maar blijf niet werkeloos toezien, vol leedvermaak over het uiteenvallen van de tegenstander. De gevolgen raken uiteindelijk heel Europa.

De buitenlandse politiek van het 'Westen' ten aanzien van 'Oost'-Europa

mr. M. van Traa

Toen ik de uitnodiging aanvaardde om in het kader van het Utrechtse Studium Generale te spreken over "De buitenlandse politiek van het *Westen* ten aanzien van *Oost*-Europa" had ik nog een vrij helder beeld van wat er van mij verwacht werd. Vóór 9 november 1989 (de dag waarop de Berlijnse muur doorbroken werd) wisten wij immers nog wat het *Westen* was en wat *Oost-Europa* betekende. In het normale politieke spraakgebruik stond het *Westen* voor West-Europa en de Verenigde Staten, vooral belichaamd in de Europese Gemeenschap en NAVO; en Oost-Europa was dan de Sovjet-Unie en het gebied wat de Sovjet-Unie in 1945 in zijn invloedssfeer had gekregen. Dat is nu allemaal veranderd. Ik zou mij vandaag wel twee keer bedacht hebben of ik deze opdracht aanvaard zou hebben, omdat de titel de lading van het onderwerp niet meer dekt. De titel gaat er namelijk in zekere zin van uit dat Europa gedeeld zal blijven. Naar mijn mening leren de opeenvolgende revoluties in Polen, Hongarije, de DDR, Tsjechoslowakije, Roemenië en in mindere mate Bulgarije ons dat de scheiding tussen de twee verschillende politieke systemen voorbij is. Het communistische systeem heeft afgedaan. Het paradoxale van de situatie is dat de leider van de communistische partij in de Sovjet-Unie, Michaïl Gorbatsjov, één van de beslissende factoren is geweest bij het tenietdoen van het sinds de Tweede Wereldoorlog bestaande communistische systeem in wat wij Oost-Europa noemden.

Mensen in Oost-Europa wilden natuurlijk allang af van de communistische eenpartijstaat. Dat hebben de opstanden in Oost-Berlijn van 1953, Poznan in Polen van 1956, Boedapest van 1956, Praag van 1968 en Warschau/Gdansk van 1979 en 1981 wel bewezen. En in Tsjechoslowakije waren de ex-dissidenten nooit woedender dan toen ze hoorden dat de beroemde schrijver Kundera had gezegd dat er in Tsjechoslowakije geen cultuur meer bestond. Havel heeft inmiddels het tegendeel bewezen. En dus bestaat Oost-Europa niet meer; we

moeten het op z'n minst inruilen voor het begrip *Midden-Europa*. Een inwoner van de DDR woont dan ook in Midden-Europa en vertoont in zekere zin veel meer overeenkomst met een inwoner van Oldenzaal dan met een inwoner van Boekarest. En het zijn vooral Tsjechoslowaken en Polen die weigeren nog langer begrepen te worden als verafgelegen, enigszins treurige Slaven aan wie de geschiedenis voorgoed hun Midden-Europese status leek te hebben ontzegd. En als je op de Bosatlas een rechte lijn trekt van Utrecht naar Wenen, dan gaat die lijn over Praag heen: Praag ligt dichter bij Utrecht dan Wenen. De stad Magdeburg ligt hemelsbreed op laten we zeggen eenderde van de afstand Utrecht-Torremolinos.

Dus als de term '*Oost-Europa* politiek' niet meer klopt, dan zullen we een ander begrip moeten invoeren. Men kan spreken over de Midden-Europese zone. Nu werken we met de termen Midden- en Oost-Europa. Maar eigenlijk denk ik dat dit toch tot mislukken gedoemd is, want de grote opgave van de westelijke politiek is dat al die landen Europees zijn. De opdracht voor de Westelijke politiek is of men tot één Europa kan komen, wat niet meer synoniem is met de twaalf van de Europese gemeenschap. De titel van deze lezing zou dus eigenlijk moeten luiden: "Wat is de westelijke politiek ten opzichte van Europa en de Sovjet-Unie?". Of Europa precies eindigt bij de Oeral weet ik niet, maar vast staat dat ook de Sovjet-Unie deels een Europees land is. De consequenties van die vaststelling zijn dus dat we onze denkbeelden over de Oost-West-betrekkingen moeten herzien. Het gaat immers niet meer om twee blokken die met elkaar moeten coëxisteren, maar het gaat om de vraag of een bepaald soort integratie -en welke integratie dan- in geheel Europa mogelijk en wenselijk is. Het merkwaardige daarvan is, dat waar in de politiek meestal doelstellingen veel later verwezenlijkt worden dan dat ze in de politieke programma's opgenomen zijn, in dit geval de doelstellingen ineens veel naderbij kwamen zonder dat de politici hun eigen streken daarop hadden toegepast. Daar waren ze eigenlijk zeer verschrikt door. Het ging om de doelstelling van de opheffing van de deling van Europa. Daaruit volgt weer dat we op een andere manier om moeten gaan met de Oost-West-verhoudingen. Zoals ik al zei: het gaat er dus om de vraag te beantwoorden of integratie in een geheel Europa mogelijk is en niet meer over de vraag of er coëxistentie mogelijk is. In zekere zin heeft, hoewel wij in onze zondagsredes vaak het tegendeel beweerden en voor opheffing pleitten, het bestaan van de machtsblokken althans ons in West-Europa een grote mate van stabiliteit gegeven en heeft de Europese Gemeen-

schap zeer veel betekend voor het ontwikkelen van de na-oorlogse welvaart. En ook de klassieke ontspanningspolitiek ging er van uit dat aan de ene kant EG en NAVO als duidelijk afgegrensde blokken bleven voortbestaan en men met de andere kant zou kunnen komen tot goede afspraken voor coëxistentie ten behoeve van de wederzijdse veiligheid met het Warschau Pact en de Comecon. Dat wilde dus zeggen: goede afspraken over wederzijdse veiligheid, een redelijke mate van economische samenwerking en een mogelijk aan de andere kant van het IJzeren Gordijn enigszins geliberaliseerd economisch systeem. Echter, dat omvatte niet het idee van een werkelijke deling van lusten en lasten met die andere Europeanen. En ik denk dat daarom ook het idee van Gorbatsjov over *Het Europese Huis* in het begin door velen met veel schimpscheuten werd ontvangen.
Gorbatsjov nu, had - althans, dat neem ik aan - zeker niet de bedoeling om in de landen van het Warschau Pact democratische systemen in te voeren. Hij hoopte in die landen perestrojka van bovenaf onder leiding van de communistische partij door te voeren, zodat die partijen in de verschillende landen weer efficiënte machtsfactoren zouden worden. Dat idee hebben de mensen ten Oosten van de Brandenburger Tor nu in een paar maanden resoluut van tafel geveegd. En die revolutie komt nu naar mijn mening als een soort boemerang weer terug in Moskou zelf; de leidende rol van de communistische partij is uit de Sovjet-grondwet geschrapt en Gorbatsjov, die zichzelf als president heeft laten kiezen, gedraagt zich eerder als een kruising tussen De Gaulle en Reagan dan als de vijfde opvolger van Lenin.
De Sovjet-Unie blijft daarbij een grote mogendheid en zal altijd een andere positie in blijven nemen dan de andere landen die wij vroeger de Oosteuropese landen noemden, maar het communistische imperium is ten einde. De oude zekerheden die dat imperium voor de westelijke politiek met zich meebracht, zijn dus ook verdwenen. Want noch Comecon noch Warschau Pact bestaan in feite: ze functioneren niet meer. Uniformen van officieren van de Nationale Volksarmee van de DDR worden als curiosum in West-Berlijn verkocht. Sovjet-troepen trekken zich terug uit Tsjecho-Slowakije en Hongarije. De eerste deelrepubliek van de Sovjet-Unie die weer onafhankelijk wil worden, nl. Litouwen, heeft zich gemeld. Ons probleem is dus eerder hoe om te gaan met een zwak, ineenstortend kaartenhuis, dan met een sterk blok. Daarbij komt dan nog dat de revolutie ook West-Europa niet onberoerd heeft gelaten. De val van het communisme heeft een omwenteling gebracht tot in hart van de Europese gemeenschap zelf. Want het lijkt dat de Duitse eenheid na de negende november van

vorig jaar een veel hogere prioriteit voor de Duitsers heeft dan het behoud van de zekerheid van een rijke Bondsrepubliek binnen de Europese Gemeenschap zonder DDR. Zes maanden geleden werd Oostenrijk nog vrij hooghartig te verstaan gegeven dat van toetreding tot de gemeenschap vóór 1992 geen sprake kon zijn. En nu is alle energie gericht op het integreren van de DDR, zoals u weet niet als dertiende lidstaat maar gewoon als deel van Duitsland. En alle politici verzekeren ons dat er in dat hele gala geen sprake zal zijn van een nieuwe Europese chaos. Ik denk dat ook niet, maar vooral in onze drassige lage landen, in Frankrijk en in Engeland hebben we wel de mogelijkheden, die er dus blijkbaar waren, voor revolutionaire verandering in Europa schromelijk onderschat. Wij hebben ons dus veel te veel gewend aan het idee dat -als we in onze zondagsredes verkondigden dat de blokken moesten worden overwonnen- de scheiding van Europa vastlag. En wij koesterden ons denk ik ook allemaal -tenminste ik heb dat gedaan- bij de uitspraak van de Duitse Bondspresident Von Weiszäcker dat de "*Deutsche Frage zu*" was, niet meer zou bestaan als "*das Brandenburger Tor offen ist*". We hebben dus nu gezien dat exact het tegendeel het geval is. Wie een jaar geleden had voorspeld dat de Litouwse president grenspalen zou gaan slaan tussen Litouwen en de Sovjet-Unie, was door weldenkende commentatoren als krankzinnig bestempeld. En dus is weliswaar een veiligheidspolitieke dreiging in de oude zin van het woord -het gevaar van een gewapend conflict tussen Oost en West- verleden tijd, er zijn nu andere problemen. Dat zijn de sociaal-economische instabiliteit en het gevaar van een nieuwe Noord-Zuid-tegenstelling tussen *Oost-* en *West*-Europa. Het gevaar bestaat dat er ten Oosten van Oost-Berlijn en Beieren een nieuw soort Mexico ontstaat. Wie de laatste foto's heeft gezien van de vechtpartijen die in Roemenië zijn uitgebroken tussen Roemeense nationalisten en de Hongaarse minderheid kan zich daar iets bij voorstellen. Dergelijke spanningen bestaan bijvoorbeeld ook in Servië en tussen Bulgarije en Turkije. Het communistische systeem heeft die kwesties altijd verdoezeld; hij was als het ware een grote wollen deken over allerlei nationalistische gevoelens, die bij de mensen zelf gewoon zijn blijven bestaan.

Wat is dan in dit verband de opgave voor West-Europa? De integratie moet zo goed mogelijk georganiseerd worden, geheel Europa betreffen en moet een stabiele verhouding met de instabiele Sovjet-Unie bewerkstelligen. Dat grotere, verenigde Europa moet dan verder de volgende eigenschappen hebben:

- een gemengde economie, waarin de verzorgingsstaat zich kan uit breiden;
- een systeem waarin een vorm van supranationaliteit kan ont staan -hopelijk in het kader van de Helsinki-akkoorden- welke voorkomt dat oude -en wellicht nieuwe- nationalismen de overhand zouden kunnen krijgen en daardoor een vergelijkbare situatie als die tussen de eerste en de tweede wereldoorlog is ontstaan, in de hand zou kunnen werken;
- een open, democratische verhouding met de Sovjet-Unie, die overigens wel een vergaande autonomie zal moeten toestaan aan de republieken met andere nationaliteiten. (Ook de Sovjet-Unie moet dus als het ware dekoloniseren.)

Dit alles is een opgave welke is gericht naar het *Oosten*. Daarbij is het absoluut in ons belang om ook een nauwe verbinding met de Verenigde Staten en Canada te behouden. Verder is het noodzakelijk dat die grotere Europese geïntegreerde entiteit een belangrijke factor blijft in het wereldsysteem, zowel ten opzichte van de Verenigde Staten als Japan, én ook ten opzichte van de verenigde ontwikkelingssamenwerking en derde wereld. Bovendien is er nog -en daar kunt u zich makkelijk wat bij voorstellen- het probleem van de ecologische schade. Wij worden vanuit Polen niet meer bedreigd vanwege de daar zich nog bevindende troepen van het Poolse leger, maar door het feit dat een kilowatt energie die in Polen wordt opgewekt ongeveer veertig keer zoveel vervuiling met zich meebrengt als een kilowatt energie die in Nederland wordt opgewekt.

Dit allemaal is een zeer lastige opgave. Want, dat andere Europa -als het zich democratiseert- volgt niet noodzakelijkerwijs de structuren van het Westerse model. Ook al omdat die democratisering die er nu komt niet per definitie hetzelfde welvaartsniveau brengt als in West-Europa. In Polen en Hongarije zijn er zelfs tekenen van het tegendeel. We hebben nu al onze aandacht gericht op de DDR, die in zoverre onder een gelukkiger gesternte staat dat daar de verwerving van welvaart door een aansluiting bij en massieve steun uit de Bondsrepubliek zeker sneller zal verlopen. Wat zal er dan met de anderen gebeuren? Dat blijft de vraag, zeker nu in sommige landen het Hongaarse raadsel opgeld blijkt te doen: 'wat is communisme?' Dat is de meest moeizame en langzame weg van kapitalisme naar kapitalisme.

Er zijn drie elementen waar een nieuwe buitenlandse politiek de nadruk op moet leggen.
Ten eerste is de rol van de EG van cruciale betekenis. De grondvraag is wellicht: sluiten we de Europese Gemeenschap af of openen we hem? Naar mijn mening moet de politieke keuze gemaakt worden om hem te openen, niet alleen uit altruïstische motieven, maar ook om te voorkomen dat er een nieuw Mexico ontstaat tussen de Sovjet-Unie en het Westen. Welke middelen zijn daartoe voorhanden? Welnu, er moet gestreefd worden naar een snelle associatie met de mogelijkheid toegang tot de Westeuropese markt te krijgen. Maar voordat de industrie in Oost-Europa überhaupt kan concurreren met die in het Westen en er handel gedreven kan gaan worden, moet er management en kennis van hier naar daar overgebracht worden. Daarbij gaat het niet alleen om de marktsector, maar juist ook om de overheidssector omdat een van de grote problemen in de Oost-Europese landen is dat een enigszins efficiënte overheidssector ontbreekt; om van het installeren van een systeem dat sociaal acceptabeler is of dat je als een rechtsstaat zou kunnen omschrijven nog maar te zwijgen. Denkt u zich bijvoorbeeld eens in dat in een land als Polen maar een heel klein beetje administratief recht bestaat en in een land als de DDR überhaupt niet. Er is dus geen enkele rechtsgang in zo'n land om bijvoorbeeld tegen een beschikking in het geweer te komen, behalve dan door een brief te schrijven naar de plaatselijke partijsecretaris. Er is ook een ontzettende hoeveelheid specialistische kennis nodig om zoiets te kunnen invoeren. Een derde punt betreft de steun bij het onvermijdelijke convertibel maken van Oosteuropese munten; bijvoorbeeld door een systeem als het Chinese, waarbij een gedeelte convertibel is en een ander gedeelte niet, en dat moet uiteindelijk leiden naar een totale convertibiliteit en het streven naar -op termijn- integratie in een internationaal financieel en monetair systeem. In dit verband is het belangrijk aandacht te besteden aan de vraag, is wat voor investerings- programma's gevoerd kunnen worden in samenwerking met het plaatselijke bedrijfsleven en die toegesneden zijn op de zeer verschillende behoeften van de diverse landen. De EG zelf -de minister van financiën althans- heeft het programma nu vastgesteld op zo'n 1 miljard ECU in 1992; het is echter zeer de vraag of dat genoeg is. Het is namelijk niet zo -dat heeft het verleden bewezen, vooral door de kredietverlening aan Polen- dat op zichzelf alleen geld, zonder hervormingen van het economische systeem, een oplossing biedt. Om politieke redenen leidt het ook tot de conclusie dat uiteindelijk het lidmaatschap van de Europese Gemeenschap voor sommige landen

niet, maar voor andere landen wel mogelijk moet zijn. Ik weet niet over hoeveel jaar, maar ik denk absoluut dat dat ook in het vooruitzicht gesteld moet kunnen worden. Misschien een lidmaatschap dat volgt vanuit die associatie, maar dat van een ander karakter is omdat ook langere tijd zeker nog een twee-snelhedensysteem noodzakelijk zal zijn.

Dan in het kort het volgende. In de discussie rond de Gemeenschap gaat het om verbreding versus verdieping. Dat wil zeggen: moeten we nu in de 12 EG-landen de integratie een beetje stoppen om die andere landen erbij te kunnen krijgen of moeten we doorgaan? Naar mijn mening is dit een valse tegenstelling, die door mevrouw Thatcher gebruikt wordt om verdere West-Europese integratie af te remmen. De West-Europese integratie moet zeker doorgaan, ook om verder als trekpaard voor die Oost-Europese landen te kunnen fungeren. Daarom zal de oplossing eerder een langere overgangsperiode in het twee-snelhedensysteem moeten zijn dan een systeem waarin de verschillende landen van de ene op de andere dag toe zouden moeten treden tot de Europese Gemeenschap. Maar het niet invoeren van een algehele monetaire integratie terwijl er wel een monetaire integratie komt van de Duitse mark en de Ostmark, lijkt mij een heilloze weg. Zeker omdat het absoluut noodzakelijk is om met die integratie verder te gaan, juist in zekere zin ook om de eigen Europese, socialere identiteit te behouden ten opzichte van de totale wereldeconomie. Dan pro memorie noem ik nog even de Raad van Europa, waar de landen met een democratisch systeem veel eerder lid van kunnen worden. In dat hele proces is het zeer belangrijk dat alle aandacht die -terecht en ook vanuit Nederland- aan de DDR wordt gegeven, die dus op zal gaan in de Bondsrepubliek en geen dertiende lid van de EG zal worden, niet ten koste gaat van de aandacht aan Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije en andere landen. Dat gevaar is levensgroot aanwezig, omdat ze vandaag de dag in Bonn niets anders aan het doen zijn dan een schema opstellen over de gevolgen van versnelde toetreding van de DDR tot de Bondsrepubliek en daarmee tot de Europese Gemeenschap. In dit verband moeten er ook nog afspraken gemaakt worden over de overgangsperiode, de fiscale harmonisatie, de mededingingsregels en de landbouwpolitiek. Wat dit laatste betreft, lijkt het mij bijvoorbeeld zeer de vraag of alle landbouw in de DDR zonder meer gesubsidiëerd kan worden. Verder is de kwestie van de Poolse westgrens ook zeer essentiëel: de EG moet weten waar zijzelf ophoudt. Tenslotte lijkt mij

een extra bijdrage van de Bondsrepubliek aan de EG in de rede te liggen. Dat wat heel in het kort betreft het economisch program.

Wat betreft de veiligheidsaspecten van een mogelijk herenigd Duitsland het volgende. Deze kwestie is zeer problematisch, aangezien de Duitse eenheid de facto eerder komt dan wij een prachtig Europees veiligeidssysteem hebben. Want wat is het probleem in de overgangsperiode? Dat is niet zozeer het probleem van een militaire dreiging, hoewel we natuurlijk niet moeten vergeten dat de Sovjet-Unie de komende vijf jaar een grote militaire macht zal blijven. Het probleem bij de veiligheid is dat de Duitse integratie vooruit loopt op een regeling die alle Europese partners veiligheid kan bieden. Hoe lossen we dat op?
Ten eerste door géén neutraal Duitsland te willen nastreven. Wanneer uitgegaan wordt van het idee van een verenigd Europa kan het wat de Europese veiligheid betreft daar niet buiten blijven.
Ten tweede moet de NAVO dan een andere rol krijgen, óók om een Duits NAVO-lidmaatschap acceptabel te maken voor de Sovjet-Unie. Hoe dat bewerkstelligt kan worden is een zeer moeilijke vraag. Ik denk wel dat dat mogelijk is en ook mogelijk moet zijn, omdat wij het niet kunnen helpen dat het Warschau Pact uit elkaar valt en de NAVO niet. De NAVO zou dus een geheel andere rol moeten krijgen om op termijn in te kunnen passen in het kader van het Helsinki-proces en op die wijze een onderdeel kan gaan vormen van de Europese veiligheidssituatie. In die situatie krijgt de EG op den duur ook een veel duidelijker veiligheidsrol.

Er moeten dit jaar een aantal dingen gebeuren. Ten eerste het inkaderen van de Duitse eenheid binnen de Europese veiligheidssituatie, met daarbij als het kan bindende verdragen over de Duitse grenzen, die op de komende topconferentie in november van dit jaar gesloten moeten worden. Daarvoor is het nodig dat voordien de twee plus vier (dat zijn dus de twee Duitse staten en de geallieerde overwinnaars) in NAVO-, EG- en ook in Oostelijk verband afstemming bereikt hebben voordat een hereniging als fait accompli op tafel wordt gelegd. In dit verband wijs ik op het idee van Willy Brandt om het twee plus vier-overleg uit te breiden tot een *twee plus negen*-overleg, waarbij dan behalve de geallieerde overwinnaars ook de directe buren van Duitsland betrokken zijn. Tegelijkertijd -en daar ontbreekt het op dit moment aan- moet de NAVO dus een andere rol krijgen en moeten er nu al verdere plannen gemaakt worden om op een andere basis dan de

onderhandelingen die nu in Wenen lopen, veel sneller te komen tot een 50% reductie van de huidige omvang van de strijdkrachten. Dat zou dus ook betekenen dat de Bundeswehr terug kan gaan naar een sterkte van ongeveer 200.000 man. Daarmee ontstaat een volstrekt andere situatie in Duitsland. Bovendien -en dat moet wat mij betreft al dit jaar gebeuren- moeten er veel lagere plafonds dan zijn voorgesteld worden vastgesteld voor de overblijvende aanwezige Russische en Amerikaanse troepen in Europa. Dat betekent een daling tot 50.000 man. Een einde aan de rol van de tactische kernwapens en de strategie van voorwaartse verdediging is ook noodzakelijk. Het probleem dat daarbij rijst is of de landen van het Warschau Pact nog wel tot dergelijke reducties bereid zijn. Tenslotte hierover: het moet absoluut vermeden worden dat staten bilateraal veiligheidsafspraken gaan maken; naar mijn heilige overtuiging is dat het laatste wat wij nodig hebben.

Afsluitend. Ik heb, in verband met het zoeken naar oplossingen voor de problemen waarvoor wij staan, enkele schema's trachten op te zetten. Nu moet men in het algemeen heel voorzichtig zijn met schema's, maar ik denk wel dat er in dit geval daarvan een paar dingen overeind blijven staan. Het mag niet zo zijn -en dat beschouw ik als een groot gevaar- dat de nieuwe democratieën muren slechten waarna wij ze vervolgens weer gaan optrekken; zoals een christen-democratische collega van mij zei:".... *ach, die muur moet maar nog een tijdje blijven bestaan, want anders krijgen we al die Polen hier die in de bollenteelt zwart willen gaan werken*". Want het is ook onze rol om uiteindelijk in de geschiedenis een groter Europa tot een vergelijkbaar succes te kunnen laten worden als West-Europa met alle ups en downs sinds de oorlog geworden is. En het is uiteindelijk onze opgave om 45 jaar na 1945 en na de koude oorlog de erfenis van Hitler en Stalin te overwinnen.

Personalia van de sprekers

Prof. dr. Z.R. Dittrich is emeritus hoogleraar Oosteuropese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.

Katarzyna Bogucka-Krenz was born on 24 January, 1953 in Gdansk. She graduated at the Gdansk University at the Faculty of Polish Philology in 1977. In the meantime she was working as a free-lance for the Gdansk Radio Broadcast. After her studies she started to work at Gdansk TV as a journalist, presenter and interviewer, and since 1981, for half a year she was also a presenter for Warsaw TV News. Since October 1981 she works at home as a free-lance, writing for news-papers and also writing short-stories and poetry. She came back to TV in Spring '89 during the election campaign for Sejm and Senate and was a presenter at the Solidarnośc Election Studio.

Dr. R. de Wijk is hoofd van de afdeling Toekomstvisie van het Ministerie van Defensie.

Dr. A.P. van Goudoever is historicus, specialist internationale betrekkingen en Oosteuropese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.

Mr. M. van Traa werd geboren op 18 mei 1945, te Oegstgeest.
Studeerde Rechten aan de Universiteit van Amsterdam (1962-1967), vervolgens studeerde hij in Parijs (DES) en aan de Colombia University te New York (1970-1972). Was werkzaam bij het Algemeen Handelsblad (1968-1972), VPRO-TV en NOS-TV (1972-1979) en bij Le Monde (1975-1979). Van 1979 tot mei 1986 was hij internationaal

secretaris van de Partij van de Arbeid en sinds mei 1986 is hij lid van de Tweede Kamerfractie van de PvdA.